

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОРУСЬКОЇ ЗЕМЛІ¹ (ЗА ДАНИМИ ЕТНІЧНОЇ КРАНІОСКОПІЇ)

Уперше за дискретно-варіативними ознаками на черепі людини проведено антропологічне дослідження сільського та міського населення Південної Русі, що загалом охоплює 38 серій X – початку XIV ст. Для роботи залучено значну кількість антропологічного матеріалу означеного періоду зі Східної Європи та з Азії. Використано різні статистичні методи в багатовимірних аналізах, а також широко застосовується географічний метод. Визначено наявність у групах Переяслав-Хмельницький-1, Любеч, Шестовиця, Кам'яне, Снов та Іпуть, Монастирок північно-європеоїдного расового компонента. У вибірках Медвеже, Липове, Автуничі, хут. Половецький, Київ-1 та меншою мірою Ліскове – південного расового компонента. Зафіксовано певну подібність за етнічним складом збірної середньовічної серії з Барабинського лісостепу до ґрунтового могильника Кам'янка в Нижній Наддніпрянщині. За даними етнічної краніоскопії виявлено малу подібність між двома серіями з Лівобережжя Дніпра – Кам'яне і Шестовиця, а також певну схожість збірної серії Снов та Іпуть, яка походить із літописних земель радимичів, на могильник Кам'яне. Втім, через малу кількість ознак у названих серіях, слід вважати ці дані попередніми. В межах одного міста найбільші відмінності між похованими зафіксовано у двох могильниках з Переяслава, та двох – з Києва. Найменша різниця – між людьми, похованими в Чернігові. У цілому, підтверджуються висновки про різномірний склад населення Південної Русі та про дуже малу степову домішку в його складі, зроблені на базі археологічних досліджень.

Південноруські землі простягались від літописних Червеня і Перемишля на заході до Курська на сході. До їх складу входили Галицько-Волинська, Київська, Чернігово-Сіверська і Переяславська землі, населені в давньоруський час нащадками літописних волинян, хорватів, древлян, полян та сіверян. В політичному і соціально-економічному плані ця територія була однією з найбільш розвинутих в давньоруській державі. Тут знаходились стародавня «Руська земля» зі столицею у Києві. В цьому регіоні за даними О. П. Моці [108]

¹ Південна Русь – обширний регіон Східної Європи, що розкинувся від літописних Червеня і Перемишля на заході до Курська на сході. До його складу входили Галицько-Волинська, Київська, Чернігово-Сіверська й Переяславська землі, де згодом оселилися нащадки літописних волинян, хорватів, древлян, полян і сіверян [108, с. 3].

Долженко Юрий Антропологічний склад населення Південноруської землі ...

відносно рано почався процес етнічної консолідації літописних племен і формування давньоруської народності [108, с. 3].

На межі I–II тис. н. е. антропологічний склад населення південноруських земель формувався в результаті взаємодії багатьох морфологічних компонентів слов'янського та, частково, неслов'янського походження. В ньому віддзеркалилися складні етногенетичні процеси, що тисячоліттями тривали на теренах сучасної України й за її межами [148, с. 194]. Питання етнічного та антропологічного складу мешканців Південної Русі протягом останніх десятиліть розглядали П. П. Толочко [162, с. 180-191], О. П. Моця [101, с. 106-130]; [103, с. 21-66]; [104, с. 34-60]; [108], В. И. Довженко, В. Д. Баран [156], В. Д. Дяченко [43]; Г. П. Зіневич [48]; [50, с. 37-47]; С. І. Круц, Л. В. Литвинова [83, с. 115-117], Р. С. Орлов, П. М. Покас [112, с. 62-71; [112]; Т. О. Рудич [136], Л. В. Литвинова [86], О. Д. Козак [70], Т. В. Томашевич [164, с. 174-206], Ю. Н. Ситий [155], О. Веремейчик [17]; [18], Р. У. Гравере [21], С. П. Сегеда [147], [148], О. В. Шекун [166], [167], Ю. Н. Ситий [155], В. Г. Івакін [51], [52], [53], Б. А. Прищепа [36]; [28]; О. В. Колибенко [79]; В. Д. Дяденко [41], та ін.

З середини X ст. сіверяни, радимичі, дреговичі та інші племінні об'єднання втратили автономію і ввійшли до складу Давньоруської держави. Їхні території стали органічною частиною Київської землі – основного домену великокняжої влади. Зважаючи на це, терміни «сіверяни», «дреговичі», «поляни», тощо стосовно пам'яток XI–XIII ст. є умовними й використовуються для вирішення об'єктивних завдань, а саме – з етнічної краніоскопії.

У палеоантропологічних реконструкціях переважно використовують краніометричну програму [174; 1]. Краніоскопічну методику розробив О. Г. Козінцев [74; 75; 76], оприлюднивши її в завершеному варіанті 1992 р. [173]. Відтоді в антропологічній науці, завдяки великій кількості порівняльного матеріалу, стало можливим використовувати краніоскопічні ознаки в етногенетичних і расових дослідженнях, що багато значить при встановленні походження й контактів палеопопуляцій. Ці ознаки майже не залежать від краніометричних і постають окремим джерелом інформації про зв'язки між досліджуваними групами. Ознаки, які вивчив О. Г. Козінцев, стали джерелом етногенетичної історії, сформованої на основі шовних варіацій для надзвичайно змішаних вибірок, – одного з найважливіших моментів реконструкції етногенезу, зокрема й слов'ян. Досі Південноруські серії ще не вивчали всебічно саме за краніоскопічними даними, що дало б змогу отримати нові джерела для розробки питань етнічного та історичного розвитку населення Південної Русі. Остання є територією, різні частини якої завдяки географічній близькості, соціально-економічним та культурно-історичним зв'язкам тісно контактували протягом розглянутого періоду [103, с. 3]. Ця робота є початком дослідження мешканців Південної Русі за допомогою етнічної краніоскопії.

Матеріали. За краніоскопічною програмою автором було досліджено 1228 черепів X–XIII ст. з Південної Русі, а також 149 череп з Нижньої Наддніпрянщини. У цілому – 1377 черепів (Табл. 1).

Табл. 1. Матеріал, літературні джерела використаних давньоруських серій.

п/п	Назва серії	Кількість черепів	Назва пам'яток і місце знаходження	століття	Публікації. Автор розкопок	Антропологічні публікації	Місце збереження краніологічного матеріалу
Лівобережжя Дніпра, Чернігово-Сіверська Земля. Міське населення							
1.	Чернігів -І, курганні і ґрунтові поховання	67	Болдіни Гори (N=26), м. Чернігів. Борисоглібський собор (N= 41). м. Чернігів.	X–XII	[Самоквасов, 1872, 1877; Кибальчич, 1878; Бліфельд 1916; Моця 1993, рис. 9, с. 18]. автор розкопок Д.Я. Самоквасов, 1872 р.	[Alekseewa 1966; Алексеева 1969, с. 73–86; 1973, с. 32, с. 120–125; Мовсесян 2005, с. 237; Долженко 2011, с. 173–185]. [Алексеева, Эренбург 1979, с. 84, 123; Алексеева, Ефимова, Эренбург 1986, с. 99, 144].	фонди Інституту і Музею антропології МДУ
2.	Чернігів -ІІ, ґрунтові поховання	205	Дитинець, Передгороддя, Некрополь, Окольне Місто, м. Чернігів	X–XIII	Коваленко 1986; Казаков 1989; Шекун 2006; Моця, Казаков 2011; Ситий 2011. Казаков, Сытый Ю.М. 1989/129; Жаров, Жарова 2001 рр. – С. 115-116.	[Долженко, Потехіна 2011, с. 279–296; Долженко 2011, с. 3–17; Долженко 2011а, с. 53–72].	фонди Інституту Археології НАН України.
3.	Путивль	28	урочище Городок ґрунтова братська могила, (N=18) та урочище Микільська Гірка,	перша половина XIII ст. та XI–XIII ст.	Розкопки О.В. Сухобокова в 1979 р [Сухобоков 1982/2, с. 3].	[Покас 1985, с. 31-33; Круц та інші, с. 466–467; Мовсесян 2005]; [Сухобоков 1981/2. – 218с;	фонди Інституту Археології НАН України.

			грунтовий могильник (N=10). м. Путівль, Чернігівсько ї обл.			Тихомиров 2008, с. 256].	
4.	Новгоро д- Сіверськ ий, раніше – Сіверськ	37	грунтовий могильник біля східного валу та Городище. м. Новгород- Сіверський. Чернігівсько ї обл.	XII– XIV та XIII ст.	Розкопки О.П. Моці, П.М. Покаса в 1981, 1984 рр. та розкопки А.В. Кузи в 1982 р. [Воеводский 1949, с. 68]; Коваленко, [Куза, Орлов 1980, с. 280– 281; Моця 1981; Кучера та інші 1984, с. 103–105].	[Покас 1989, с. 50–51]. Круц та інші 1986, с. 475– 476]	фонди Інституту Археології НАН України.
5.	Любеч	34	(городище Замок). м. Любеч, Чернігівсько ї обл.	XI– XII	[Рыбаков 58/25; Рыбаков 60/37; Макаров, 1960; Рыбаков 1964, с. 21–23; Казаков, Марченко 1993, с. 30]. [Рыбаков 1958/25; 1964 С. 21–23]. Розкопки Б. А. Рибакова та Т. І. Макарова в 1958–1960 рр.	[Алексеева 1969, с. 73– 86; 1973, с. 121; Мовсеян 2005, с. 238; Долженко 2011, с. 173– 185].	фонди Інституту і Музею антрополог ії МДУ
Лівобережжя Дніпра. Переяславська Земля.							
6.	Переясл ав- Хмельн ицький - І	15	курганний могильник, м. Переяслав- Хмельницьк ий, Київської обл.	X– XIII	Товкайло, автор розкопок В.М. Щербаковськи й, 1914 р.	[Дебец 1948, с. 380–383; Alekssewa 1966; Алексеева 1969, с. 73– 86; Алексеева 1973, с. 32, с. 120–125; Мовсеян 2005, с. 236]	фонди інституту і музею антрополог ії МДУ

7.	Переяслав-Хмельницький - II	40	м. Переяслав-Хмельницький, Київської обл.	друга половина XI – початок XIII ст.	[Колибенко, 1999], автор розкопок О. Колибенко	[Рудич 2008, с. 96–103; Рудич 2007а, с. 52–56; 2014]	фонди Інституту Археології НАН України.
8.	Кам'яне	14	курганний могильник на правому березі середньої течії р. Псел. Лебединський р-н, Сумської обл.	≈ XI–XII	О.В. Сухобоков, 1976–1978 рр. [Сухобоков 1989, с. 50–59].	[Дяченко, Покас, Сухобоков 1984, с. 4–26].	фонди Інституту Археології НАН України.
9.	Воїнська Гребля (м. Воїнь)	35	грунтовий могильник на захід від посаду, за Рівчаком та південна частина дитинця. с. Воїнська гребля колишнього Градизького р-ну Полтавської обл.	XI–XIV	[Довженко, Гончаров, Юра 1966; Богусевич, Гончаров, Довженко, та інші, 1957/3, 171 с.]. [Сухобоков 1989, с. 50–59].	[170 с. 95–102].	фонди Інституту Археології НАН України.
Лівобережжя Дніпра, Чернігово-Сіверська Земля. Сільське населення							
10.	Липове	37	курганний могильник Талалаївський р-н. Чернігівської обл.	XI–XII	розкопки Д.Я. Самоквасов, 1876 р.; Т.В. Кибальчич, 1878; І.Ф. Огнева, С.А. Мазаракі, 1877 р; О.П. Моці, П.М. Покаса [Моця 1993, рис. 27, с. 69]. [Самоквасов 1908, с. 219; Моця, Халиков 1997, с. 96–107].	[Дебец 1948, с. 382]; [Aleksseewa 1966]; [Гравере 2002, с. 210]; [Сегеда 1999; 2001, с. 180]. [Мовсесян 2005]; [Долженко 2017 – с. 122–143].	фонди Інституту Археології НАН України.

11.	Автуничі	36	Північна частина Українського Полісся. Городянський р-н., Чернігівська обл. Урочище Космівка.	X–XIII	[Моця, Коваленко, Покас та ін. 1990/28а; Коваленко, Моця 1992, с. 5–10; Моця 1997]. Моця 1997, с. 209–214. Коваленко, Моця 1992. - С. 5–10.	–	фонди Інституту Археології НАН України.
12.	хут. Зелений Гай	16	курганний та ґрунтовий могильники. Сумська обл. Околиці м. Суми.	X–XII та XII–XIII	[Моця 1990, табл. 1–2; Покас, Приймак 1992/58; Покас, Осадчий, Приймак 2007]. [Сухобоков 1989, с. 50–59; Моця, Халиков 1997, с. 110–118].	[Покас 1987].	фонди Інституту Археології НАН України.
13.	Гущин	19	курганний та ґрунтовий могильники на березі р. Стрижень. Чернігівська обл.	X–XII	[Самоквасов 1908, с. 188–191].	[Дебец 1948, с. 382; Alekseewa 1966; Мовсесян 2005]	фонди Інституту і Музею антропології МДУ та фонди Інституту Археології НАН України.
14.	Ліскове (Листве́н)	13	ґрунтовий могильник. Ріпкинський р-н, Чернігівська обл.	XI–XIII	[Шекун 1986; Шекун, Веремейчик 1999].	[Покас 1988, с. 122–123]; [Долженко, Веремейчик 2015, с. 83–90].	фонди Інституту Археології НАН України.
15.	Шестовиця	20	курганний могильник. Село Чернігівського р-ну, Чернігівська обл.	IX–X	розкопки 1926 р. П. Смолічева та знайденими в різні роки: 1948 р., розкопки Бліфельда.	[Зіневич 1962, с. 37–47].	фонди Інституту Археології НАН України.

16.	Збірна група Снов та Іпутъ	18	Басейн річок Іпуті та Снов Новозибківського повіту Мінської губ. Брянська обл. Чернігівська обл.	XI–XIII?	Автором розкопок у 1893–1894 рр., був П. М. Єременко.	[Aleksseewa 1966; Алексеева 1973, с. 28–29].	фонди Інституту і Музею антропології МДУ
17.	збірна серія Гребень і Логойськ	22	Ігуменського повіту та біля Логойська Борисівського повіту.	XI–XIII?	розкопки К.П. Тишкевича 1866 р.	[Алексеева 1973, с. 30].	фонди Інституту і Музею антропології МДУ
18.	Медвеже	11	курганний могильник Роменського повіту Полтавської губ.	X–XIII	Розкопки Д.Я. Самоквасова, 1876 р.	[Дебець 1948, с. 382; Алексеева 1973, с. 31–32].	фонди Інституту і Музею антропології МДУ
19.	Білогорodka-Миколаївка	35	курганний могильник	X–XIII	Розкопки Д.Я. Самоквасова, 1872	[Алексеева 1973, с. 30].	фонди Інституту і Музею антропології МДУ
Правобережжя Дніпра, Міське населення							
20.	Київ-I	49	Десятинна церква; на розі вул. Лук'янівська і пров. Безіменного; вул.Трьохсвятительська; Верхня Юрковиця над р. Глибочицею . м. Київ	X–XIII	[із розкопок В.Б. Антоновича в 1870 р.; Кибальчича 1878–1879а]	[Aleksseewa 1966; Алексеева 1969, с. 73–86; 1973, с. 31, 122–125; [Гравере, 1987]. Мовсеян 2005; Долженко 2010, с. 3–17]. [Івакін 2008].	фонди Інституту і Музею антропології МДУ
21.	Київ-II	138	Грунтові могильники на Горі Дитинець, по вул. Велика Житомирська, 2; Хорива,	X–XIII	Розкопки М.А. Сагайдака та ін. 1983 р., розкопки Я. Е. Боровського, П.П. Толочка, В. О.	[Дяченко 1993, с. 155–166; Рудич 2005; Козак 2010]; [Козак, Потехіна 2002, с. 113–129.; Козак,	фонди Інституту Археології НАН України.

			21; Золотоворотська, 6; Нижній Вал; Володимирська, 3; Волоська (колектор), гора Щекавиця. м. Київ.		Харламова, 1975 р.; розкопки М. А Сагайдака та ін., 1984 р.	Шульц 2006.- с. 34-40]; [Івакін 2008].	
22.	Юр'їв	17	Ґрунтовий могильник, м. Біла Церква, урочище Замкова Гора. Київської обл.	XI–XIII	[Орлов, Моця, Покас 1985, с. 30–62; Моця 2007, с. 74],	[Покас 1985; 1988].	фонди Інституту Археології НАН України.
23.	Витачів	33	Південно - Витачівське городище. Обухівський р-н., Київської обл.	перша пол. XI	Рибаков 1965	[Алексєєва, 1969, с. 73–86; Алексєєва 1973, с. 122–125].	фонди Інституту і Музею антропології МДУ
24.	Монастирок	17	(колишнє літописне місто Заруб). Правий берег р. Дніпро. Черкаської обл.	XI–XII	[Максимов, Петрашенко 1988, с. 6].	[Покас, 1988, с. 135–137].	фонди Інституту Археології НАН України.
Правобережжя Дніпра, сільське населення							
25.	Бучак	45	Канівський р-н., Черкаської обл.	X–XIII	[Петрашенко 2010, с. 559–562];	[Козак 2000; 2000а; 2005]. [Сєгеда 2001, с. 180].	фонди Інституту Археології НАН України.
26.	Григорівка	25	Канівський р-н., Черкаської обл.	X–XIII	Петрашенко 2005, 258 с.	[Козак 2000; 2000а; 2005, с. 226–241]. [Сєгеда 2001, табл. 6.12, с. 180].	фонди Інституту Археології НАН України.
27.	хут. Половецький	24	ґрунтовий могильник Богуславський р-н,	XI–XIII	Розкопки В.І. Довженка, М.П. Кучери в 1956 р.	[Зіневич 1967, с. 202–205]; [Круц та інші	фонди Інституту Археології

			Київської обл.			1986, с. 456–457].	НАН України.
28.	Яблунівка	45	курганний могильник дружинного гарнізону Білоцерківський р-н, Київської обл.	XI–XII	С. С. Березанська, 1970; Моця 1979, с. 29–30.; Моця, Покас, с. 62–72.	[Покас 1984, с. 66–81].	фонди Інституту Археології НАН України.
29.	Козаровичі	42	грунтовий могильник Вишгородський р-н, Київської обл.	XI–XIII	[Степаненко, Блажевич 1976, с. 151–163]	[Сегеда 1999, с. 7–18; Мовсесян 2005]. Круц та інші 1986, с. 453–456.	фонди Інституту Археології НАН України.
30.	Княжа Гора (м. Родня) і Сагунівка	18	курганний могильник на березі р. Рось, Черкаського уїзду, Київської губ., Черкаської обл. Поблизу м. Канева.	XII–XIII	Автор розкопок Н. Ф. Беляшевський, 1891 р.; Е. А. Симонович, 1957 р.; Г. Г. Мезенцева, 1968.	[Алексеева 1973, с. 32].	фонди Інституту і Музею антропології МДУ
31.	Лука (урочище Кочур)	24	Києво-Святошинський р-н., Київської обл. с. Лука	XI–XII	Автор розкопок Серов [Серов 1989/207] **	[Покас 1990/179], [Сегеда 2003] ***; [Рудич 2016, с. 42–52].	фонди Інституту Археології НАН України.
Галицьке князівство							
32.	Василів	16	Галицьке князівство. Давньоруський храм неподалік м. Чернівці.	XII	Федоров, 1960.	[Великанова 1975, с. 110–111].	фонди Інституту і Музею антропології МДУ
33.	Галич (урочище Царинка, с. Крилос)	16	Історико-культурний заповідник «Древній Галич», с. Крилос, Галицького р-ну., Івано-	X–XIII	[Ю. Лукомський, 1991–1993].	[Рудич 1998, с. 119–124].	Фонди інституту Археології НАНУ

			Франківсько ї обл.				
34.	Возвягел ь	15	м. Звягель (Новоград Волинський) .	XII – серед ина XIII	[Звіздецький 1997, с. 229- 235].	[Рудич 1999, с. 794-803; 2003, с. 135- 142].	Фонди інституту Археології НАНУ
Осіле населення Нижнього Подніпров'я та Половці							
35.	Кам'янк а	39	грунтовий могильник	X–XII	[Граков, 1954, с. 42; Сымонович, 1956, с. 99- 106; 1960, с. 108-111; Плетнева, 1958, с. 185; Рутківська, 1975, с. 440; Козловський, 1992, с. 120; Єльников, 2002, с. 72].	[Кондукторов а 1957, с. 55- 59; Литвинова 2008, с. 148- 153; Сегеда 2001, с. 174- 175].	фонди інституту і музею антрополог ії МДУ
36.	Благові щенка	23	грунтовий могильник	XII– XIV	[Сміленко, 1980, с. 339; Єльников, 2002, с. 72; Бубенок, 2004, с. 174-175].	[Круц, Литвинова 2002, с. 115- 117]; [Круц, Литвинова 2003 - с. 143- 149].	фонди інституту Археології НАНУ
37.	Мамай Сурка*	44	грунтовий могильник	XII– XIV	[Андрух С.И., Тощев Г.Н. 1991]. Литвинова 2001. С. 197- 269]; [163].	[Литвинова 2004, с. 68- 78]. [85].	фонди інституту Археології НАНУ та Запоріжжя
38.	Каїри*	21	грунтовий могильник	XI– XIII	[Єльников 2006]. [44], [45], [46].	[Литвинова, Зіневич 1960, с. 98-101].	фонди інституту Археології НАНУ
39.	Половці *	22	Збірна серія (Знам'янка, Пришиб).	XI– XIII	[Братченко, Квитницький, Швецов 2012].	[Шепель 1992, с. 66; Долженко 2012, с. 137- 140].	фонди інституту Археології НАНУ

* Попередні дані. ** [150]; [151] *** Сегеда С.П. Антрополого-одонтологическая характеристика краниологической серии из древнерусского могильника у с. Лука // Планова тема. НА ІА НАНУ. – 1990/179. – С. 36–38.

Особливої уваги заслуговує невелика краніологічна серія з курганного могильника Шестовиця (X ст.), звідки походить багато варязьких речей. На думку Г. Зіневич, ця вибірка репрезентує слов'янську групу (найімовірніше, локальну групу сіверян) [50, с. 37-47]. Однак відносна низькоголовість та високоорбітність шестовицької серії вказують на наявність германського морфологічного компонента. Вивчаючи це питання, Т. І. Алексєєва зауважила: «Тут спостерігається змішування норманських та слов'янських рис», хоча і не висловила міркувань щодо їх питомої ваги. Краніологічна серія Шестовиці представлена 20 черепами, знайденими в різні роки: 1948 р., розкопки Бліфельда – череп № 9431 [56, с. 145]; 1956 р. – № 8871; 8745; 1957 р. – № 8692; 8868; 8869; 8870; 8872 та пох. 2 з кургану 52 (51); 1958 р. – № 8051; 8867; 8872; могильна яма № 1, курган 76 (112). Черепи під номерами 6238, 6239, 6240 і 6241 і поховання № 3 віднайдено при дослідженні ґрунтового могильника 1983 р. Поховання 2 квадрату 11 з розкопок 2009 р. Всього опрацьовано 7 чоловічих і 13 жіночих черепів. Чоловічих черепів менше, ніж було виявлено під час розкопок, тому можна вважати ці дані попередніми, адже триває пошук ще 4 чоловічих черепів, а також 3 черепів з розкопок 1926 р. П. Смолічева (виміряв і вивчив Г. Ф. Дебец).

Міські могильники з Правобережжя Дніпра представлені групами: Київської серії – Київ-I, X–XIII ст., що складається з 49 черепів, які зберігаються в фондах МДУ з 1878 р. [58], раніше їх опрацьовала за краніометричною програмою Т. І. Алексєєва [4, с. 31, 122-125; 5, с. 73–86; 169], а за краніофенетичною – А. А. Мовсєсян [93, с. 237]. 138 черепів із Києва, група Київ-II [70; 131]; 17 черепів із Юр'єва [104, с. 74]; [112, с. 30-62]; 33 черепа з Витачева [4, с. 122-125]; [5, с. 73-86] та Монастирка (колишнє літописне місто Заруб) [90, с. 6]; [119, с. 135-137].

Сільське населення з території полян представляють такі групи: поселення Бучак (45 черепів), Григорівка біля літописного Канева (25 черепів) [65]; [67]; [69]; [116, с. 559-562]; хутір Половецький (24 черепа) [48, с. 202-205]; поселення Козаровичі (42 черепа) [135]; [149, с. 7-18]; [158, с. 151-163] та давньоруський курганний могильник XI–XIII ст. у с. Яблунівка Білоцерківського р-ну Київської обл. (45 черепа) [116, с. 66-81].

Збірна група радимичів Снов та Іпуть складається з 18 черепів, які походять з басейну річок Іпуть та Снов колишнього Новозибківського повіту Мінської губ. [4, с. 28–29]. Розкопки проводив у 1893–1894 рр. П. М. Єременко.

Дреговичів представляє збірна серія черепів із курганів поблизу с. Гребень Ігуменського повіту та с. Логойська Борисовського повіту (22 черепа), які належать до західної групи дреговичів (розкопки К. П. Тишкевича 1866 р.) [4, с. 30].

Лівобережжя Дніпра. Дані стосовно Автуницького могильника [60] на тлі минулої публікації [40, с. 173-185], змінились у зв'язку з тим, що до опрацьованої

Долженко Юрий Антропологичний склад населення Південноруської землі ...

колекції додалися два жіночих черепа того ж 1988 р. Таким чином, серія складається з 36 черепів.

Важливим є дослідження черепів у с. Медвеже Роменського повіту Полтавської губ., оскільки, за даними каталогу 1979 р., етнічну належність серії (11 черепів) до певного племінного союзу не встановлено. Але 1948 р. Г. Ф. Дебец відніс цю вибірку до слов'янських курганів сіверян і подав їхні індивідуальні краніометричні дані [25, с. 382]. Т. І. Алексєєва пізніше включила дану вибірку до складу збірної серії – «поляни переяславські» [4, с. 31-32]. За краніометричною програмою вказана серія при порівнянні давньоруських груп майже завжди входить до багатовимірного аналізу, яким користуються краніологи. До складу переяславських полян дослідниця включила другий могильник, який ми будемо розглядати в цій роботі окремо – Липове. Інформацію про нього вже подано.

Галицьке князівство представлене двома групами (16 черепів), які репрезентують білих хорватів, виявленими під час розкопок давньоруського храму XII ст. в с. Василів [15, с. 110-111] неподалік м. Чернівці та Галич (Кринос) [129] (Рис. 1). Серія Возв'язель [133] на сьогодні не може потрапити до математичного аналізу через попередній висновок за ознакою КВІІІ, яка перевищує 90 %, та порівняно малий відсоток підорбітного візерунку типу ІІ, що свідчить про родинні зв'язки в групі, хоча на сьогодні бракує ще 6 черепів, пошук яких триває (Табл. 2).

Табл. 2. Частоти краніоскопічних ознак у краніологічних серіях Х–ХVІ ст., %

№ п/п	Серія	Століття	ІІ	ПОВ-ІІ	ЗВІІІ	КВІІІ	ІІІІІ	НО
1.	Київ-І	Х–ХІІІ	13,6 (76)	28,2 (46)	1,9 (52)	46,1 (138)	65,2 (69)	26,1 (88)
2.	Київ-ІІ	Х–ХІІІ	8,9 (238)	63,8 (94)	3,9 (153)	34,6 (301)	71,3 (185)	30,3 (254)
3.	Чернігів-І (поховання добути у 1889 рр.)	Х–ХІІ	10,8 (126)	49,4 (87)	11,1 (72)	45,9 (204)	77,3 (97)	32,3 (133)
4.	Чернігів-ІІ (поховання добути у 1984-2009 рр.)	Х–ХІІ	8,0 (247)	56,4 (94)	1,7 (114)	29,4 (241)	62,8 (202)	25,9 (297)
5.	Загальна серія Чернігова	Х–ХІІІ	9,5 (373)	53,0 (181)	5,1 (194)	35,8 (445)	67,5 (299)	27,9 (430)
6.	Переяслав-Хмельницький-І	Х–ХІІІ	0,0 (25)	52,9 (17)	7,14 (14)	57,3 (38)	95,0 (20)	33,3 (27)

7.	Переясла в- Хмельниц ький-II	XII	26,6 (34)	43,3 (26)	4,7 (42)	40,6 (80)	64,1 (53)	27,4 (62)
8.	Переясла в- Хмельниц ький - (загальна міська серія)	X-XIII	17,3 (59)	46,5 (43)	5,0 (59)	48,4 (118)	70,6 (75)	29,2 (89)
9.	Переясла в- Хмельниц ький-III Переясла вський Район (збірна серія)	XII- XV	14,2 (31)	29,1 (24)	4,0 (25)	50,0 (52)	56,2 (32)	30,0 (33)
10.	Путівль	XI- XIII	0 (45)	65,2 (23)	4,3 (46)	34,8 (92)	56,0 (50)	42,8 (56)
11.	Любеч (збірна серія)	XI-XII	8,7 (88)	58,2 (67)	8,1 (74)	46,5 (151)	78,2 (78)	32,4 (108)
12.	Новгород - Сіверськи й	XII- XVI	0 (60)	68,9 (29)	5,0 (40)	33,0 (95)	63,8 (47)	21,2 (66)
13.	Юр'їв	XI- XIII	0 (32)	72,2 (18)	0 (27)	17,8 (33)	68,1 (22)	15,6 (32)
14.	Витачів	перша пол. XI	12,5 (63)	42,0 (50)	1,7 (57)	53,4 (124)	60,7 (56)	36,3 (66)
15.	Монастир бок	XI-XII	0 (24)	28,5 (14)	0 (14)	67,8 (38)	94,4 (18)	20,7 (29)
16.	Липове	X-XIII	12,2 (82)	44,6 (47)	10,9 (55)	37,5 (140)	53,5 (84)	27,0 (100)
17.	Автуничі	X-XIII	9,5 (58)	39,1 (23)	0 (21)	20,4 (70)	70,0 (36)	20,3 (59)
18.	хут. Зелений Гай	XI-XII	0 (33)	38,9 (18)	18,1 (22)	44,6 (47)	61,3 (31)	26,3 (38)
19.	хут. Половець кий	XI-XII	0 (45)	25,8 (31)	4,6 (43)	30,2 (80)	68,1 (44)	45,8 (48)
20.	Княжа Гора і Сагунівка	XII- XIII	0 (27)	55,0 (20)	17,8 (28)	44,4 (48)	53,8 (26)	33,3 (33)
21.	Гребень і Логойськ	XI- XIII?	13,3 (42)	42,8 (28)	0 (22)	57,3 (62)	60,0 (40)	25,0 (44)

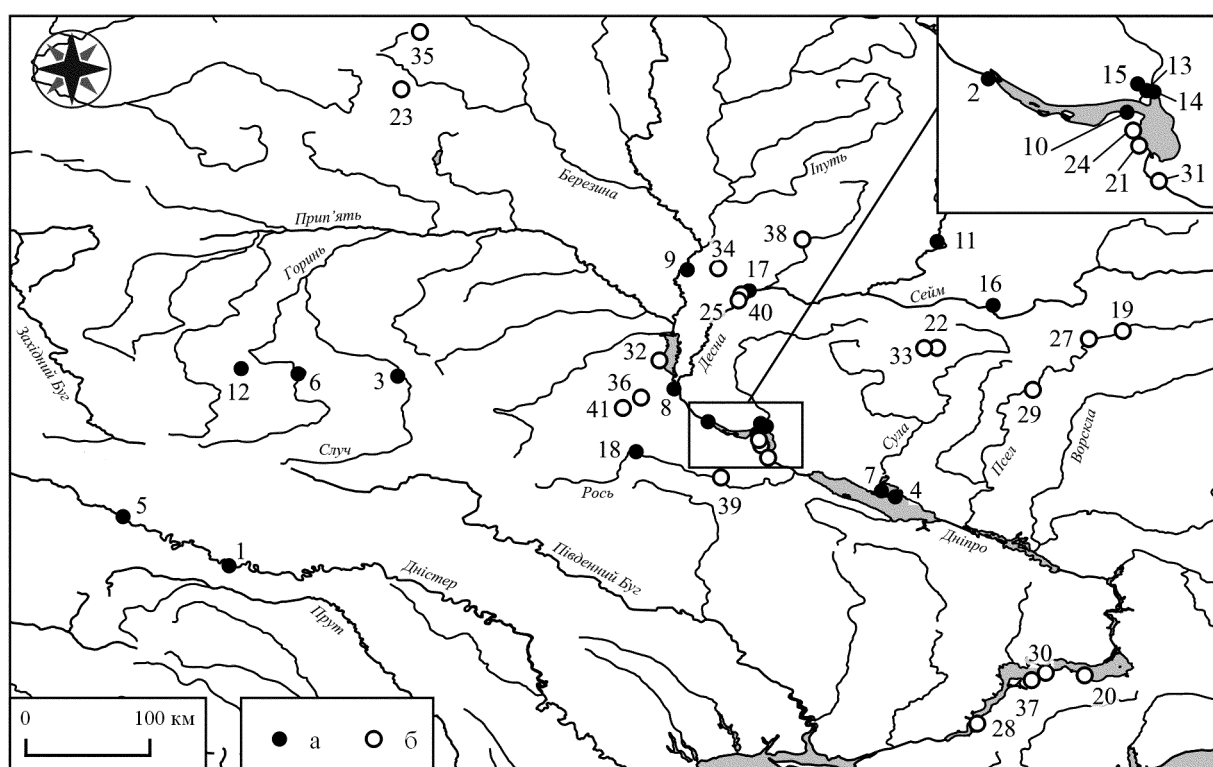
22.	Снов і Іпуть*	XI– XIII?	0 (31)	76,9 (13)	12,5 (8)	56,2 (40)	50,0 (28)	16,1 (31)
23.	Василів	XII	0 (28)	54,5 (11)	5,5 (18)	29,2 (28)	55,5 (18)	21,4 (28)
24.	Козарови чі	XI– XIII	0 (68)	58,1 (43)	6,9 (43)	23,5 (92)	63,2 (49)	19,7 (76)
25.	Бучак	X–XIII	11,5 (85)	66,6 (39)	1,8 (55)	33,0 (113)	72,9 (74)	28,0 (89)
26.	Григорівк а	X–XIII	0 (38)	40,0 (15)	3,7 (27)	20,4 (36)	67,7 (31)	29,5 (44)
27.	Яблунівка	XI–XII	3,3 (87)	50,0 (18)	3,7 (27)	53,1 (68)	68,6 (51)	16,3 (87)
28.	Гущин	X–XII	0 (30)	46,5 (26)	8,0 (25)	44,2 (54)	67,7 (31)	24,3 (37)
29.	Медвеже	X–XIII	0 (18)	26,6 (15)	0 (14)	37,5 (32)	52,9 (17)	14,3 (21)
30.	Ліскове	XI– XIII	0 (25)	38,4 (13)	5,8 (17)	33,9 (30)	55,0 (20)	11,5 (26)
31.	Кам'яне*	IX–XII	0 (22)	66,6 (6)	0 (14)	35,7 (26)	93,7 (16)	35,7 (28)
32.	Шестовиц я*	X–XI	0 (18)	72,7 (11)	0 (19)	28,4 (30)	93,3 (15)	22,8 (35)
33.	Галич (Кринос)	X–XIII	5,2** (32)	58,8 (17)	3,5 (28)	70,6 (62)	44,8 (29)	35,3 (34)
34.	Возвягель * (Новоград - Волинськ ий)	XII – середи на XIII	12,3** (22)	23,81 (21)	13,0 (23)	91,1 (46)	71,4 (28)	44,8 (23)
35.	Білогорсь к- Миколаїв ка	X–XIII	0 (20)	37,5 (16)	10,0 (20)	27,9 (44)	65,0 (20)	25,0 (24)
36.	Жовнин (Желні)	XII– XIII	19,5 (140)	48,5 (101)	8,6 (116)	47,6 (254)	71,3 (129)	36,6 (150)
37.	Воїнська Гребля (м. Воїнь)	XI– XIV	0 (63)	50,0 (32)	9,5 (42)	48,6 (62)	87,8 (41)	46,0 (63)
38.	Дорогобу ж	XIII	16,6 (23)	50,0 (26)	4,5 (22)	43,8 (50)	66,6 (24)	33,3 (30)
39.	Погоринн я (Дорогоб уж і Пересопн иця)	X–XIII	10,7 (39)	50,9 (41)	2,7 (36)	51,4 (72)	64,1 (39)	34,7 (46)
40.	Лука (урочище Кучари)	XI–XII	17,6 (38)	53,1 (32)	8,1 (37)	29,7 (66)	72,2 (36)	24,5 (49)

41.	Каїри*	XI–XIII	17,65 (33)	26,29 (26)	10,7 (28)	62,92 (46)	48,0 (25)	19,44 (36)
42.	Кам'янка	X–XII	10,5 (72)	63,0 (65)	8,1 (74)	48,5 (151)	57,7 (71)	43,8 (89)
43.	Благовіщенка	XII–XIV	0 (38)	48,4 (31)	9,7 (41)	8,3 (50)	82,7 (29)	22,5 (40)
44.	Половці* (Пришиб, Сміле, Знам'янка)	XI–XIII	37,5 (27)	20,8 (24)	14,7 (34)	48,6 (68)	56,6 (30)	37,5 (40)
45.	Мамай-Сурка*	XIII–XIV	30,7 (86)	35,5 (76)	8,7 (91)	45,4 (178)	63,0 (73)	40,9 (88)

Умовні позначення. Тут та далі: ПІ – потиличний індекс, КВШ – клиноподібний-верхньощелепний шов, ЗВШ – задньовиличний шов, ПОВ ПІ – під орбітний візерунок типу П, ППШ – індекс поперечного піднебінного шва, НО – над-орбітні отвори. В скобках вказано загальна кількість спостережень.

* попередні дані. ** величини, враховані за рівнянням регресії.

Рис. 1. Могили з Південноруських земель та Нижньої Наддніпряни. ● – Міські; ○ – Сільські.

а – міські могили: 1 – Василів, 2 – Витачів, 3 – Возв'язь, 4 – Воїнь, 5 – Галич, 6 – Дорогобуж, 7 – Желні, 8 – Київ-І, Київ-ІІ, 9 – Любеч, 10 –

Долженко Юрий Антропологічний склад населення Південноруської землі ...

Монастирок (Заруб), 11 – Новгород-Сіверський, 12 – Пересопниця 13 – Переяслав I, 14 – Переяслав II, 15 – Переяслав III, 16 – Путивль, 17 – Чернігів-II, 18 – Юр'їв; б – села: 19 – Білогорськ-Миколаївка, 20 – Благовіщенка, 21 – Бучак, 22 – Ведмеже, 23 – Гребень, 24 – Григорівка, 25 – Гушин, 27 – Зелений Гай, 28 – Каїри, 29 – Кам'яне, 30 – Кам'янка, 31 – Княжа Гора, 32 – Козаровичі, 33 – Липове, 34 – Ліскове, 35 – Логойськ, 36 – Лука, 37 – Мамай-Сурка, 38 – Снов та Іпуть, 39 – хут. Половецький, 40 – Шестовиця, 41 – Яблунівка, 42 – Автуниці.

Населення Нижньої Наддніпрянщини репрезентує краніологічна серія з ґрунтового могильника Кам'янка Х–ХІІ ст. Вона складається з 16 чоловічих та 23 жіночих черепів, загалом 39 [81, с. 55–59]; [87, с. 148–153]. У багатьох працях могильник Кам'янка ідентифікують як болгарський [3]; [81, с. 55–57], що належить населенню салтово-маяцької культури [2, с. 193]. За одонтологічною програмою антропологічний матеріал з Кам'янки досліджував С. П. Сегеда [148, с. 174–175]. Він виділив у цій серії південно-східний антропологічний варіант (тип), притаманний болгарським племенам, або їхнім нащадкам, який сформувався на основі європеїдного компонента, але включає істотну монголоїдну домішку. Цей комплекс одонтологічних ознак сформувався в першій половині I тис. н. е. на території Приуралля й Середньої Азії. Наявність східного комплексу ознак у морфології зубів наближує цю вибірку до ранньоболгарської серії з могильника Великі Тархани в Середньому Поволжі [148, с. 174–175]. Благовіщенка – наступна група цього регіону, яку опрацював автор, включає 23 черепи [82, с. 115–117; 83, с. 143–149].

Програма і методика. В роботі для характеристики курганных та ґрунтових поховань, котрі залишило населення на території Південної Русі, використовується краніоскопічна програма. Вона включає п'ять ознак, які вперше дослідив російський антрополог О. Г. Козінцев: потиличний індекс, клиноподібний верхньощелепний шов, задньовиличний шов, підорбітний візерунок типу II, індекс поперечно-піднебінного шва [72, с. 133–148]; [73]. Шосту ознаку – надорбітні отвори (НО) – незалежно один від одного запропонували Й. Додо [172, р. 161–177] та Т. В. Томашевич [164, с. 119–128]. При вивченні потиличного індексу, задньовиличного шва, підорбітного візерунку типу II, індексу поперечно-піднебінного шва та надорбітних отворів дані складалися без урахування статі, для клиноподібного верхньощелепного шва визначалися півсуми даних чоловіків і жінок. Попередньо, з метою стабілізації дисперсії, частоти перетворювались на радіани за допомогою авторської програми російського антрополога к. і. н. А. В. Громова. Комп'ютерні програми для реалізації багатомірного аналізу створили Б. О. Козінцев і О. Г. Козінцев 1991 р.

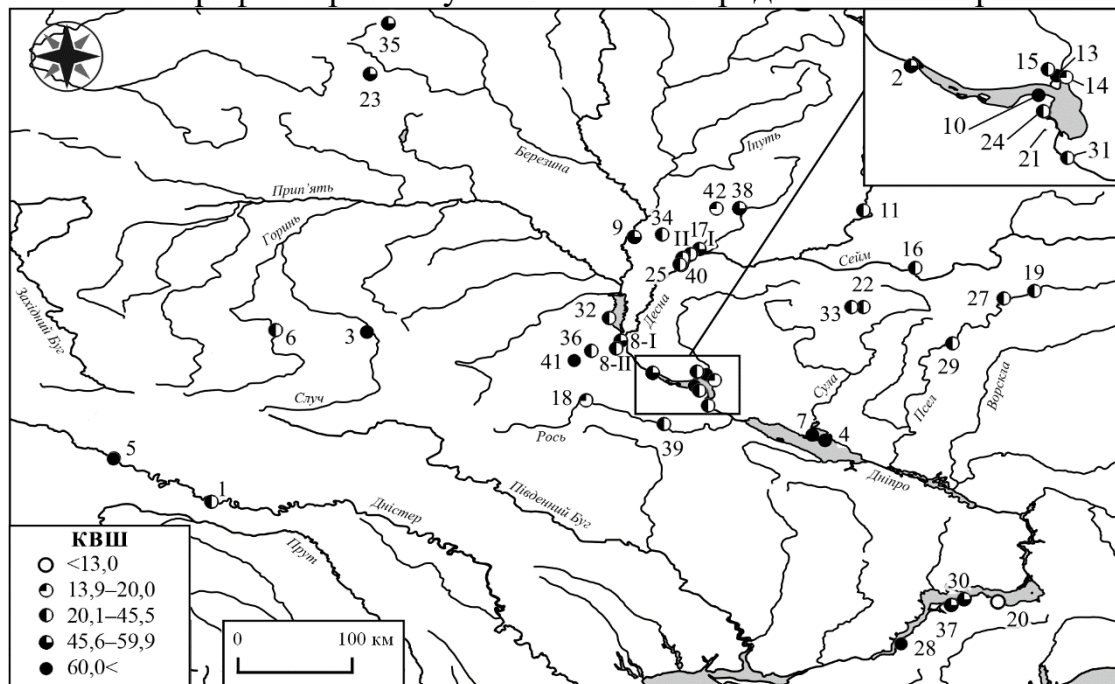
Географічний метод. Цей метод протилежний методу порівняння за середніми величинами і стає основним, коли наявні матеріали про мінливість ознак, які рівномірно охоплюють райони великої держави, або території зі щільним та сталим населенням. Основні положення географічного методу

Долженко Юрий Антропологичний склад населення Південноруської землі ...

виклав В. В. Бунак у статті «Антропология западной Европы в современной и зарубежной литературе» [14, с. 77–103].

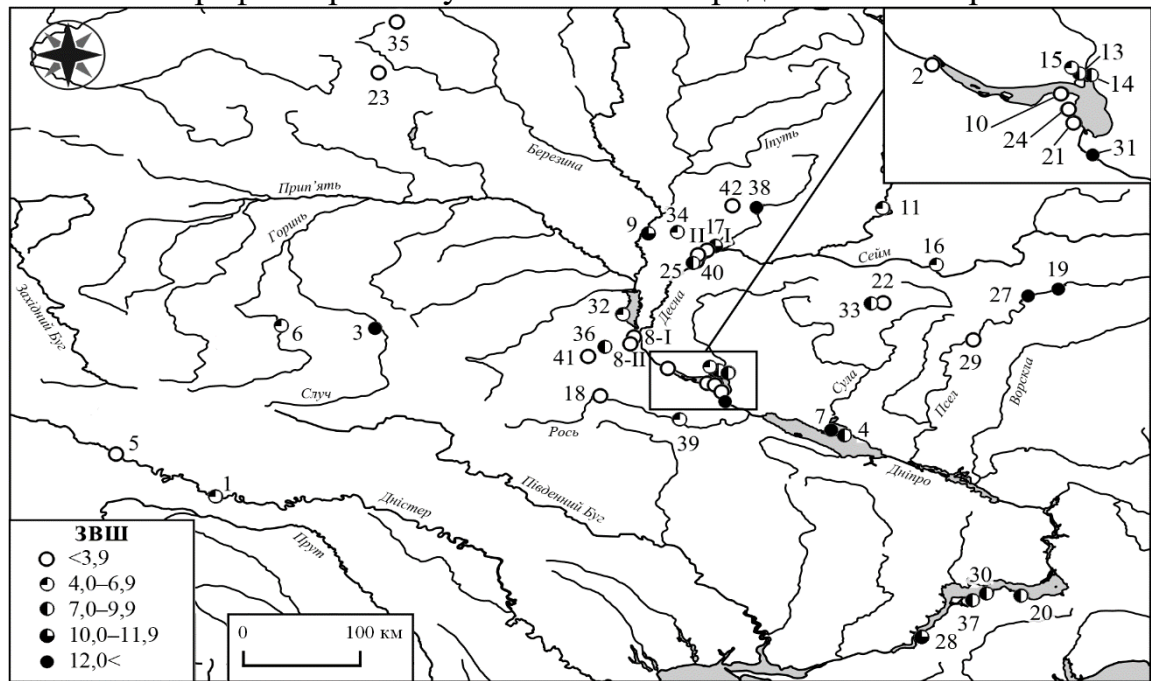
Клиноподібний верхньощелепний шов (далі – КВШ). При розподіленні КВШ особливо вирізняються матеріали з Нижньої Наддніпрянщини (Рис. 2). Адже саме на цій території зосереджені низькі значення вказаної ознаки в середньовічних серіях, які, очевидно, пов'язані з угро-самодійськими популяціями. Сільські могильники, які характеризуються низькими показниками КВШ, це Автуничі – розташований поблизу Чернігова, з території полян вибірку урочища Кучари – Лука [135, с. 42–52], а також Юр'їв [112]. Серед міських серій, склад населення яких найбільш змішаний [101, с. 129], слід виділити Юр'їв (сучасна Біла Церква), а також серію з могильника Монастирок, де зафіксовано найбільші відсотки КВШ та малі – ПОВ-ІІ, хоча можна припустити й родинні зв'язки в даній групі. В Юр'єві спостерігаємо протилежну резонансну ситуацію. Для яблунівської серії також характерні високі показники присутності ознаки КВШ, що свідчить про наявність у ній індивідів з Західної Європи. Також великі показники КВШ у міських (Переяслав-Хмельницький, Витачів, Любеч, Чернігів-І, Київ-І) та в збірних (Гребень і Логойськ, Снов та Іпуть) групах (Рис. 2).

Рис. 2. Географічне розташування КВШ в середньовічних серіях.

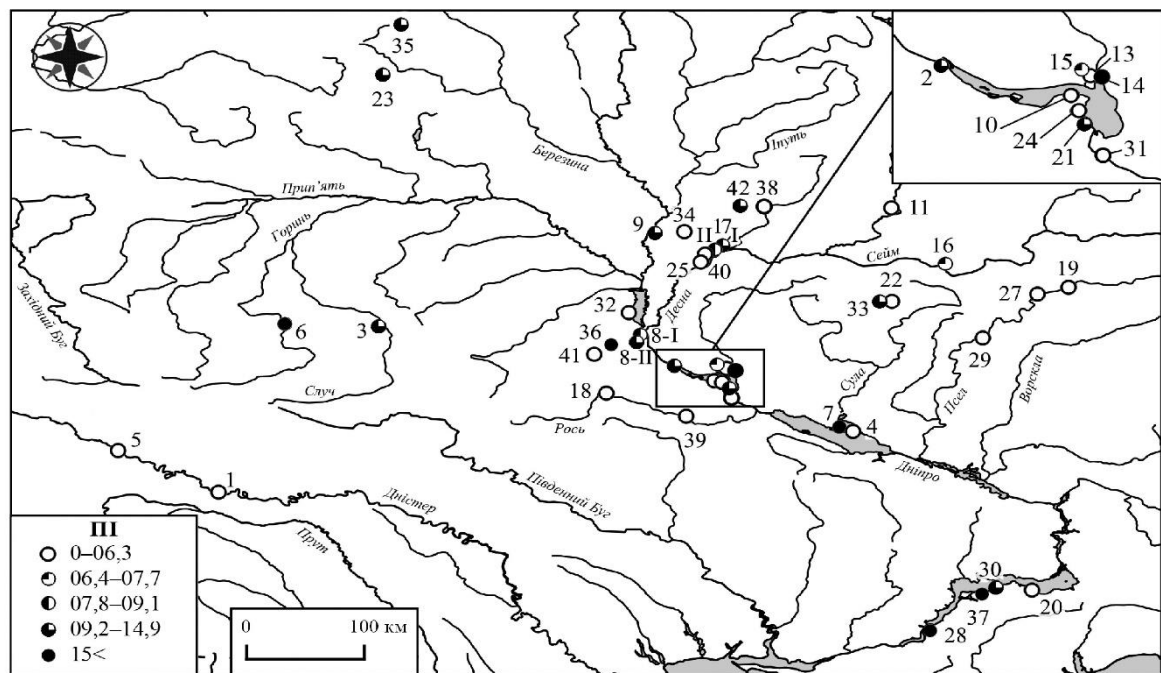
Задньовиличний шов (далі – ЗВШ). Розподілення ЗВШ в середньовічних серіях Південної Русі практично не впливає на характеристику груп. Фіксуються західно-південний та північний градієнти в слов'янських серіях та серед населення Нижньої Наддніпрянщини. За даною ознакою подібні між собою дві переяславські та київські серії, своєю чергою, чернігівські групи суттєво відрізняються одна від одної (Рис. 3). Найбільший відсоток ЗВШ у збірній серії з чернігівської землі XI–XIII ст. – хутір Зелений Гай (18,1). Можливо, це пов'язано з якимись родинними зв'язками.

Рис. 3. Географічне розташування ЗВШ в середньовічних серіях.

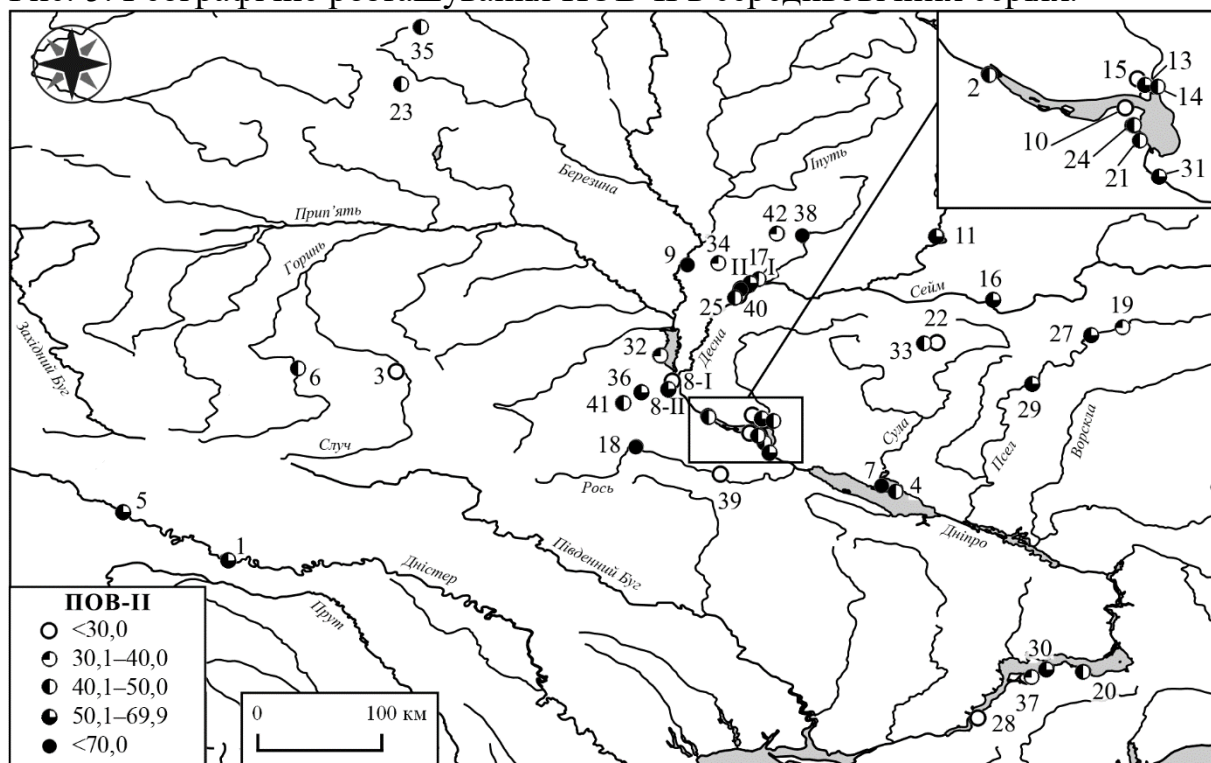
Потиличний індекс (ПІ). Слід додати, що ПІ обчислюється за допомогою формули $ПІ = A/(A+B)$ [77, с. 37]; [173, с. 219], отже, простим вирахуванням за відсотками порівняти групи неможливо, потрібно вираховувати радіани. Поширення потиличного індексу від 0 % до 26,6 % в досліджуваному регіоні (Рис. 4). Ознака в другій переяславській групі [127]; [136], перевищує дані досліджень антропологів із Санкт-Петербурга, які виявили в Старій Ладозі 19,1 % частоти потиличного індексу [146, с. 93].

Рис. 4. Географічне розташування ПІ в середньовічних серіях.

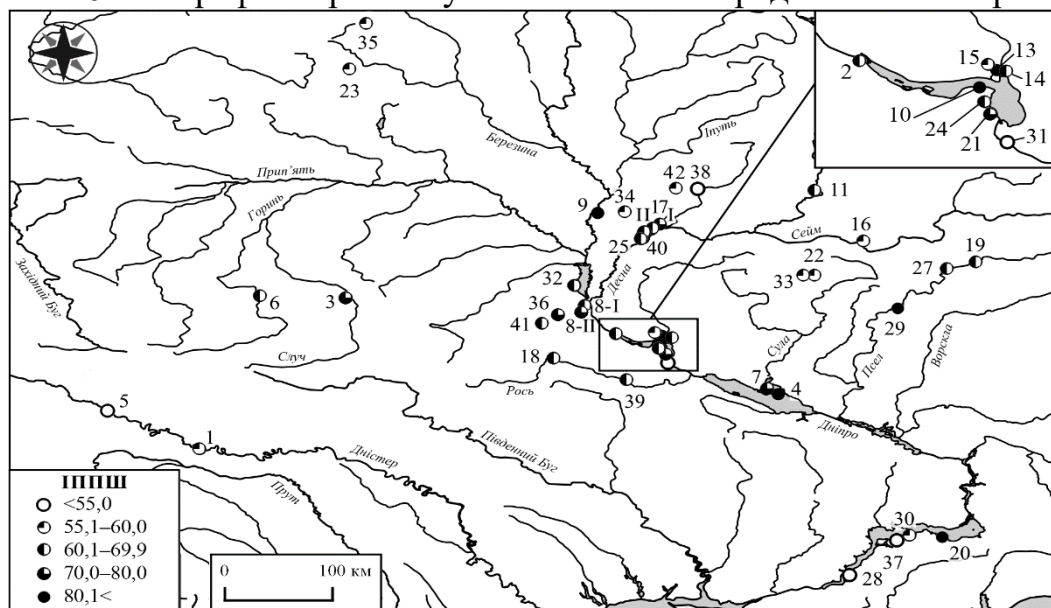
Підорбітний візерунок типу II (ПОВ-II). Висока частота другого типу підорбітного візерунку (ПОВ-II) є характерною ознакою ураломовних популяцій [23, с. 226]. У межах європеїдної раси ПОВ-II розмежовує південні та північні (характерні найбільші відсотки) групи населення [77, с. 86]. В даному разі, «північний» вектор (63,0–76,9%) проявляється в таких серіях Південної Русі: Снов та Іпуть, Шестовиця, Любеч, Новгород-Сіверський, Юр'їв, Бучак, Кам'яне, Зелений Гай, Путивль, Київ-II та Кам'янка (Рис. 5). Цікаво, що остання група потрапляє до цього списку несподівано, оскільки, як уже наголошувалось, асоціюється з болгарами.

Рис. 5. Географічне розташування ПОВ-II в середньовічних серіях.

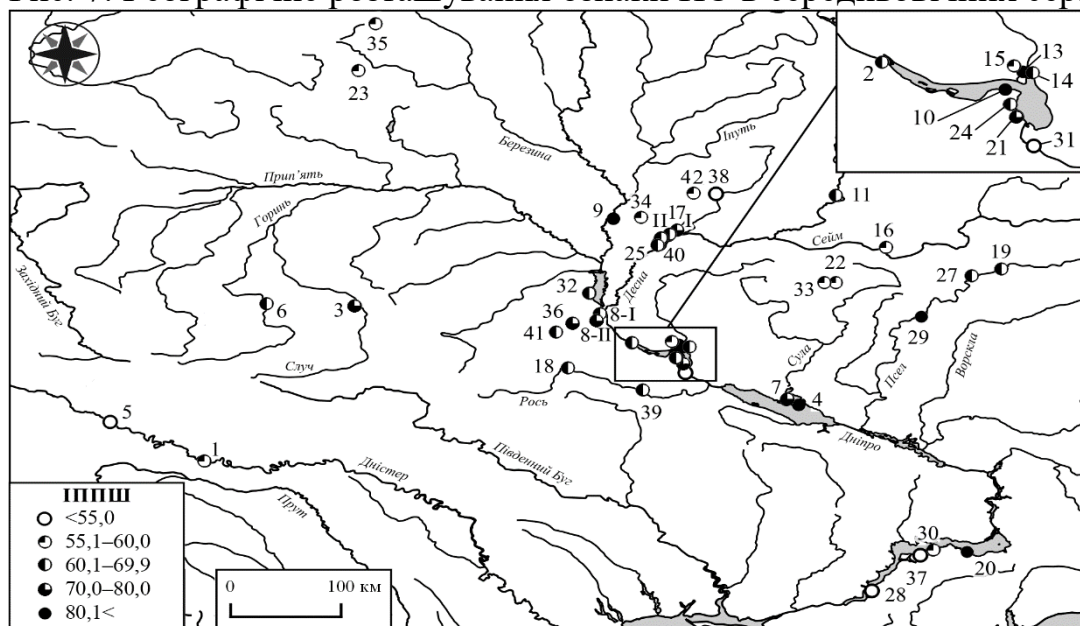
Індекс поперечно-піднебінного шва (Далі – ІППШ). Серед усіх розглянутих ознак ІППШ демонструє найменшу наочну територіально-хронологічну залежність (Рис. 6). Ця ознака є показником, який диференціює європеїдні й монголоїдні популяції [23, с. 236]. У межах європеїдної раси найбільші відсотки ІППШ належать сучасним ураломовним групам: мордві, мокші, естонцям, найменші – карелам [77, Рис. 36, с. 108; 99, додаток, Табл. 2]. У середньовічних групах Південної Русі спостерігається найбільший відсоток ІППШ, який перевищує раніше встановлений рівень, котрий зафіксували дослідники в серії зі Старої Ладоги, 80 %, у таких групах: Переяслав-Хмельницький-1, Любеч, Монастирок, Кам'яне, Шестовиця, Воїнська Гребля [171], а також у вибірці Благовіщенка, що репрезентує Нижню Наддніпрянщину (Табл. 2). Хоча, перш ніж робити висновки про тенденцію, що спостерігається в даних дослідженнях, потрібно опрацювати й інші середньовічні та давні антропологічні серії за методикою етнічної краніоскопії.

Рис. 6. Географічне розташування ПППШ в середньовічних серіях.

Надорбітні отвори (Далі – НО). Ця ознака в середньовічних і сучасних популяціях характеризується найвиразнішим західно-східним градієнтом мінливості [23, с. 236]. На сьогодні східна домішка найбільше виражена в восьми серіях: хутір Половецький, Кам'янка, Мамай Сурка, Воїнська Гребля, Желні, Витачів, Возвягель та Путивль, де НО перевищує 40 % (Рис. 7). Різке зменшення частоти надорбітних каналів (отворів) [164, Табл. 2 і 3, с. 122, 123] (від 11,5 до 20,7%) відзначено в населення з могильників: Ліскове, Медвеже, Яблунівка, Снов та Іпуть, Юр'їв, Автуничі й Монастирок, що свідчить про сильний вплив на ці серії західних слов'ян.

Рис. 7. Географічне розташування ознаки НО в середньовічних серіях.

Оскільки краніоскопічні ознаки не мають значних кореляцій на внутрішньогруповому рівні, доцільно відразу перейти до міжгрупового багатовимірної аналізу.

Аналіз головних компонент. У міжгруповому аналізі було застосовано метод головних компонент (далі – ГК) – одна з моделей факторного аналізу [26, с. 76-117] за допомогою статистичної програми PCOMP; кластерний аналіз [26, с. 230-276], який виконувався незваженим парно-груповим методом за допомогою двох програм: PCDENDU та FORESTER, які також створили Б. О. Козінцев та О. Г. Козінцев 1991 р. Чоловіки та жінки досліджувалися спільно, черепи дітей до аналізу не залучалися.

Більшість дослідників відзначає морфологічну неоднорідність давньоруських могильників Південної Русі X–XIII ст. за краніометричними даними. Деякі вибірки взагалі неможливо дослідити через фрагментарність антропологічного матеріалу. В зв'язку з цим було проведено паралельне дослідження краніоскопічних ознак 35 груп у два етапи.

Перший етап багатовимірної аналізу охоплює дослідження давньоруських серій з Південної Русі. В п'яти вимірному аналізі використано шість традиційних для расової краніоскопії ознак. Частоти аналізованих груп подано в Табл. 2.

ГК I (23,7% загальної мінливості) визначає додатний зв'язок надорбітних отворів (0,652) та від'ємний (–0,585) – підорбітного візерунку типу II та КВШ (Табл. 3). Названа компонента роз'єднала такі групи як Жовнино (2,583), Переяслав-3 (2,057), Витачів (1,873), хутір Половецький (1,207), Галич (1,018), Зелений Гай (0,924), для яких характерні великі додатні значення ГК, з вибірками Юр'їв (–2,408), Новгород-Сіверський (–1,775), Козаровичі (–1,707), Василів (–1,086), Снов та Іпуть (–1,009) з від'ємними показниками компоненти.

ГК II (20,7% загальної мінливості) розмежовує групи переважно за однією ознакою – ІППШ (0,871). Названа головна компонента роз'єднує черепи з Кам'яного (2,562), Шестовиці (2,188), Переяслава-1 (1,970), Монастирка (1,694), Воїня (1,692), Бучака (1,104) та черепи з Лісового (–1,864), Снова й Іпуті (–1,658), Медвежого (–1,444), Княжої Гори (–1,284) Липового (–1,097) та Васи́лева (–1,093).

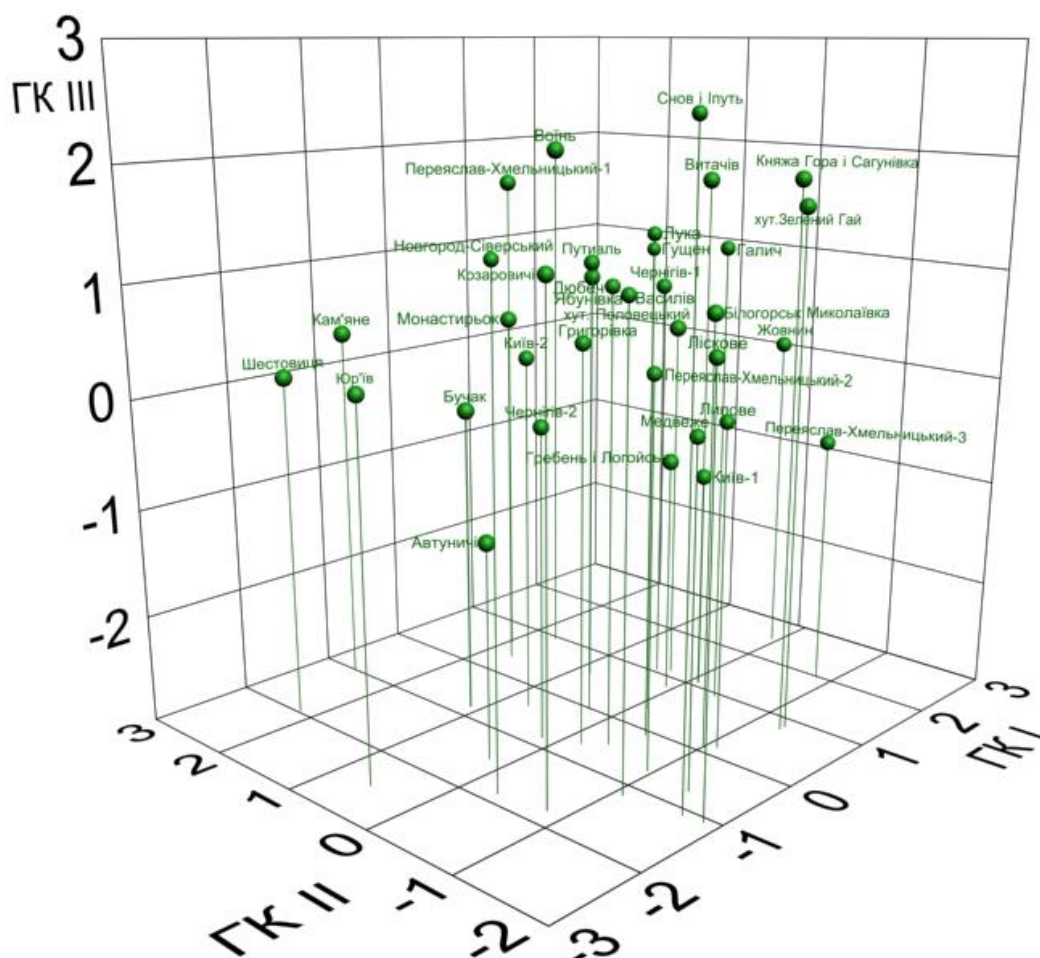
Табл. 3. Коефіцієнти кореляції краніоскопічних ознак з ГК для 35-ї серії (чоловіки й жінки)

Ознаки	I ГК	II ГК	III ГК
II	0.525	0.054	-0.620
КВШ	0.520	0.126	0.390
ЗВШ	0.329	-0.456	0.662
ПОВ-II	-0.585	0.281	0.349
ІППШ	-0.063	0.871	0.129

НО	0.652	0.423	0.180
Власне число	1.426	1.243	1.145
Доля загальної мінливості, %	23.761	20.724	19.084

Загалом давньоруські групи розташувались у двовимірній проекції двох ГК рівномірно, не утворюючи великих скупчень (Рис. 8). Це вказує на різноманітний етнічний склад Південної Русі, особливо в міських центрах, на чому наголошувалось раніше [101, с. 106–129].

Рис. 8. Розташування 35-ї давньоруської краніологічної групи в графічному просторі І–ІІ ГК. Переяслав-І – 1877 р., Переяслав-ІІ – 2004–2007 рр.; Переяслав-ІІІ – сільське населення району; Київ-І – 1878 р.; Київ-ІІ – 2011 р.; Чернігів-І – поховання, які добув Д. Я. Самоквасов; Чернігів-ІІ – ґрунтові поховання, добути в 1994–2009 рр.

Долженко Юрий Антропологичний склад населення Південноруської землі ...

Третя ГК (19,0% загальної мінливості) не є пасивною, вона розмежовує групи переважно за ознаками ЗВШ і ПІ (Табл. 3, Рис. 9).

Мешканців Правобережної Середньої Наддніпрянщини за краніометричною програмою вивчала Т. О. Рудич [128]. Дослідниця виявила, що в різних варіантах міжгрупового аналізу слов'янських груп серія з Юр'єва є прикордонною та переважно розташована на краю слов'янських популяцій, за рахунок високого різко профільованого обличчя та дуже вузького носа. Така сама ситуація спостерігається при порівнянні Юр'єва з прибалтійськими синхронними групами [40, с. 68]. У нашому дослідженні, в колі давньоруських груп, Юр'їв з від'ємним значенням ГК І (-2,408), відхиляючись від центру, потрапляє майже на край графіка. Відносно поряд з ним розташовані Козаровичі (-1,707) й Новгород Сіверський (-1,775).

Вибірки, що опинилися на «півдні» ГК ІІ, об'єднують порівняно малі відсотки задньовиличного шва, який розташований горизонтально на лицевій поверхні виличної кістки, або його відсутність (від 0,0 – до 5,8). Частота цієї ознаки у різних расових груп коливається в широких межах. Мінімальна (до 10%) переважає в північно-європеїдних серіях [77, с. 70]. Таким чином, відзначений у вибірці з Медвежого 0% зазначеної ознаки входить до північноєвропеїдного розкладу варіацій, на противагу ПОВ-ІІ. Також на розташування на «півдні» ГК ІІ, вплинули помірні відсотки ІППШ в названих серіях.

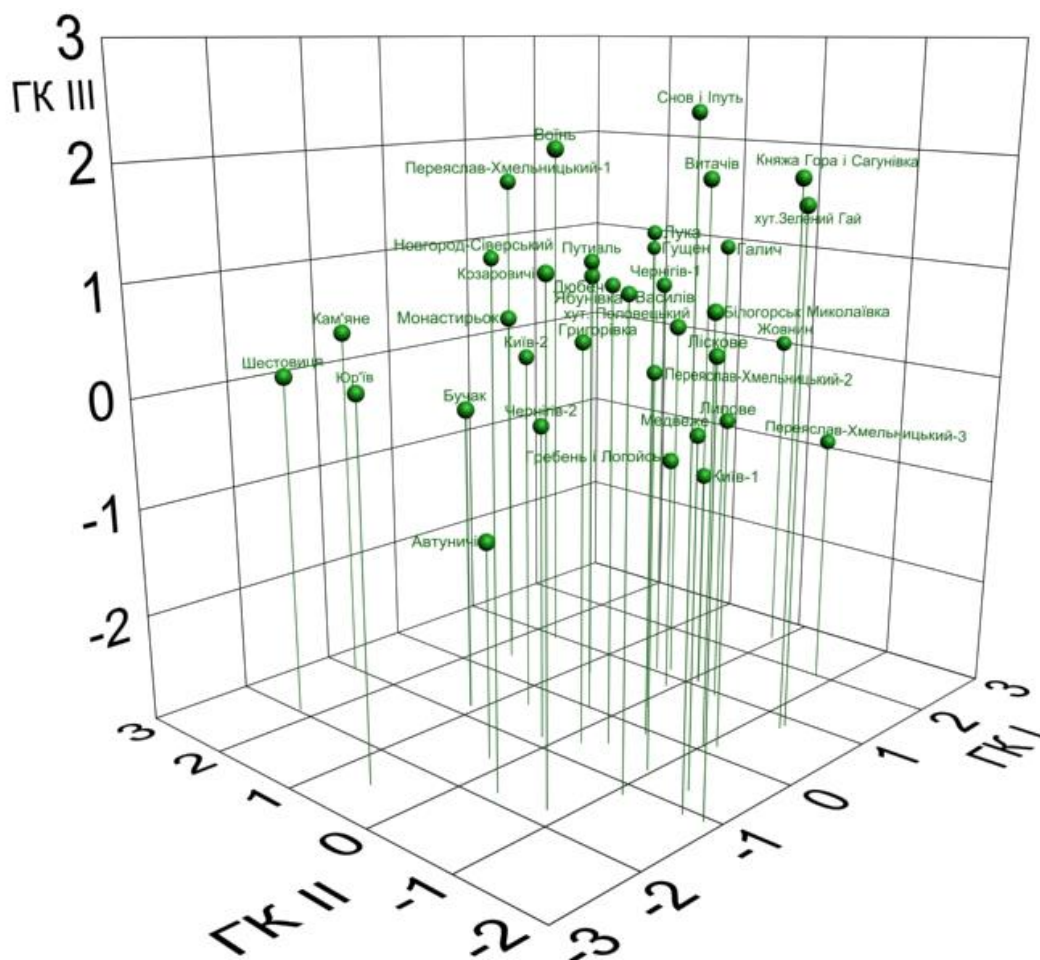
Найбільші додатні значення коефіцієнтів кореляції зафіксовано в одному випадку: між ознаками ІППШ і НО. Також в одному випадку, між ІППШ та ЗВШ, виявлено значний від'ємний статистичний зв'язок. Інші коефіцієнти кореляції між дискретно-варіативними ознаками в серіях з Південної Русі – низькі (Табл. 4).

Табл. 4. Коефіцієнти кореляції між дискретно-варіативними ознаками в 35-й серії з Південної Русі.

Ознаки	ПІ	КВШ	ЗВШ	ПОВ-ІІ	ІППШ	НО
ПІ	—					
КВШ	0.049	—				
ЗВШ	-0.099	0.127	—			
ПОВ-ІІ	-0.191	-0.093	-0.042	—		
ІППШ	-0.068	0.052	-0.193	0.140	—	
НО	0.176	0.158	0.137	-0.120	0.195	—

У просторі ГК I і II ГК, також і в тривимірному, серед залучених серій не простежується компактної групи, яка складалася б переважно з сіверянських або полянських вибірок (Рис. 8, 9). Це свідчить про строкатість та змішаний склад населення цих регіонів у X–XIV ст.

Рис. 9. Розташування 35-ї давньоруської краніологічної групи в тривимірному графічному просторі. Любеч – збірна серія.

На жаль, за цією програмою досі не досліджено середньовічні групи Західної Європи, що не дає змоги порівняти їх із серіями, які ми використали.

Яблунівська серія вже не відокремлена від решти слов'янських груп, що вказує на помірну домішку північного походження, яка має великі відсотки клиноподібного верхньощелепного шва (62,5). Ці показники зникають при залученні значної кількості давньоруських серій. Після застосування кластерного аналізу, вибірка Яблунівка, в похованнях людей котрої траплялися круглі дзеркала, пінцети й уламки бритви [104, с. 169; 108, с. 30], на п'ятому кроці кластеризації подібна до вибірки Гушин (0,590).

Слід вказати на подібність одразу за трьома ГК таких серій як Княжа Гора й Сагунівка, що походять з полянських територій (0,864, -1,284, 1,755), до могильника на хуторі Зелений Гай (0,924, -1,280, 1,425) з сіверянської землі (Рис. 9). Своєю чергою, виявлено такі групи, які як географічно, так і за даними краніоскопії подібні: це Переяслав-Хмельницький-1 (0,663, 1,970, 1,581) і Воїнь (1,026, 1,692, 1,889) та, меншою мірою, Кам'яне (-0,931, 2,562, 0,295) і Шестовиця (-1,886, 2,188, -0,163); Ліскове (-0,989, -1,864, -0,258), Переяслав-Хмельницький-2 (-0,612, -0,947, -0,541).

У результаті аналізу вивчених слов'янських могильників, помітно, що вони містять поодинокі вкраплення іншої етнічної домішки.

На другому етапі багатовимірної аналізу для порівняння з населенням Південної Русі (37 серій) залучалися міська група новгородських словен, що надає можливість розширити коло етнічних популяцій, – Новгород [23, с. 219], а також група Стара Ладога, етнічну належність якої не визначено [146, с. 93].

Отриманий результат майже ідентичний даним першого аналізу. На першу біполярну ГК припадає 22,8% загальної мінливості. З вихідних ознак найбільше значення мають НО та ПІ (кореляція додатна). Вони диференціюють давньоруські серії з різних земель Київської Русі: Жовнин, де виявлено найбільші значення ГК І (2,531), Стару Ладогу (1,184), Любеч (1,337), Чернігів-І (1,273), Переяслав-І (1,335) і Переяслав-ІІІ (1,342) від Юр'єва (-2,103), Ліскового (-1,907), Новгорода-Сіверського (-1,799), Медвежого (-1,582), Василева (-1,521), Автуничів (-1,214). Таким чином, певних закономірностей у розподіленні груп за племінними ознаками не спостерігається через їх змішаний склад. Слід відзначити певну подібність новгородської серії, що отримала помірні значення трьох ГК (-0,366, -0,316, 0,236), з пороською вибіркою Яблунівка (-0,807, -0,534, 0,375). Це підтверджується й кластерним аналізом уже на п'ятому кроці кластеризації (0,510).

На ГК ІІ припадає близько 21,5% загальної мінливості. Вона визначається двома ознаками; ІІІІІ і ЗВШ. Друга ГК роз'єднала групи, що опинилися на різних полюсах: Кам'яне (2,763), Шестовиця (2,569), Стара Ладога (1,645), Бучак (1,643), Юр'їв (1,467) Автуничі (1,454) від Зеленого Гаю (-1,951), Княжої Гори й Сагунівки (-1,904), Снову та Іпуті (-1,667), Ліскового (-1,364), Білогородки-Миколаївки (-1,029).

І тільки ГК ІІІ, на яку припадає близько 17,9 % загальної мінливості, роз'єднує групи за ознакою ПОВ-ІІ. Вона диференціює давньоруські серії так: Снов та Іпуті, що походять з території Радимичів, з найбільшим значенням ГК (2,150) опиняються на півночі разом з Переяславом-І (1,920), Любечем-І (1,403), Воїнем (1,377), Княжою Горою й Сагунівкою (1,397), Зеленим Гаєм (1,009). На півдні залишаються Автуничі (-1,962), Київ-І (-1,861), Медвеже (-1,621), Переяслав-ІІІ (-1,631), Витачів (-1,511), які мають найменші показники ознаки ПОВ-ІІ. Таке розподілення груп може вказувати на наявність у їх складі різних європеїдних расових типів. Верхня частина ГК ІІІ, в свою чергу, збирає вибірки, де переважає північний расовий компонент, відповідно, внизу компоненти – південний.

В більшості випадків значення коефіцієнтів кореляції між ознаками низькі. Тільки в двох випадках із 15 відношення між дискретно-варіативними ознаками в нормі: між НО і ПІ, а також ІППІ та НО. Значень коефіцієнтів кореляції більше за 0,300 не виявлено. Ймовірно, така велика частка низьких коефіцієнтів кореляції вказує на те, що в наведених групах зв'язок між ознаками не порушений, а сталий.

Оскільки ураломовні популяції характеризуються низькими показниками КВШ і високими – ПОВ-ІІ [23, с. 244], вирішено перевірити версію про азійську домішку в слов'янських групах, у яких виявлено дуже малі відсотки КВШ. Серед останніх – Благовіщенка (Нижня Наддніпрянина), в якій за краніометричними даними [82, с. 143-149; 86] простежується значний вплив слов'янського й аланського та, меншою мірою, болгарського і кочового компонентів, а також могильника Автуничі.

Розташування давньоруських груп з Південної Русі серед синхронного азійського населення. В нашій роботі використано 11 середньовічних груп, що походять з територій: Омського Прииртишся (збірна серія) [99, с. 30]; Алтаю (Гілево, Корболиха); Кузнецької котловини Удмуртії (Ур-Бедари); Башкирії (Бірсък); дві збірні серії з Новосибірського й Томського Приоб'я; Курайської долини, а також бараби (збірна середньовічна серія з Барабинського лісостепу); Чаати й Забайкальська середньовічна серія сайантуйської культури (предки сучасних бурятів) [23, с. 219; 99], які за краніоскопічними ознаками могли б виявити в групах Південної Русі азійську домішку.

Таким чином, у результаті використання багатовимірної аналізу ГК, в якому було досліджено 54 вибірки, виявилось, що за дискретними ознаками найближчими до серії Нижньої Наддніпрянини – Кам'янки (ГК І 0,755, ГК ІІ – 0,393, ГК ІІІ 0,895) – є середньовічні бараби (0,691, 0,313, 0,579). Ця вибірка є багатокомпонентною та зберегла достатньо чисті риси уралоподібного комплексу краніоскопічних ознак [99, с. 67–68]. На тлі азійських народів північний напрям зв'язку відчутний у серіях: Шестовиця, Переяслав-Хмельницький-І, Любеч, Кам'яне, Снов та Іпуть, за рахунок високої додатної кореляції ознаки ПОВ-ІІ за другою ГК (Табл. 6).

Своєю чергою, до південних європеїдів можна зарахувати черепи з таких могильників: Медвеже, Київ-І, хутір Половецький, Переяслав-Хмельницький-ІІІ, Липове й Автуничі, Монастирок, хутір Зелений Гай, Григорівка, Білогорськ-Миколаївка, Жовнин (Табл. 2).

За даними кластерного аналізу, найменша евклідова дистанція утворилася між групами Томське Приоб'я та Ур-Бедари (0,040), найбільша – між Любечем і Томським Приоб'ям та Ур-Бедари (5,291). При цьому середньовічна серія Сайантуйська культура (Забайкалля) взагалі не знайшла собі подібних через великі відсотки НО (73,8). На цьому етапі слід відзначити певну подібність за даними краніоскопії вибірок Любеч-ІІ до Василева (0,310) на другому кроці кластеризації, Київ-ІІ Бучак (0,370) до Чернігова-ІІ і Григорівки (0,370) на четвертому кроці кластеризації. Також слід відзначити, що підтвердилося попереднє дослідження [35, с. 137–140] про подібність половецької серії, за

даними краніоскопії, до вибірки Мамай Сурка з Нижньої Наддніпрянщини: як візуально (Рис. 10) після аналізу ГК, так і на дев'ятому (з 53) кроці кластеризації (дистанція 0,460) після кластерного багатовимірного аналізу та при загальній дистанції 5,291.

Щодо наявності загалом азійського расового компоненту в серіях із Південної Русі, в результаті аналізу, при залученні груп з Алтаю, Башкирії, Приіртишся та Забайкалля, можна визначити як дуже малий. Найбільший компонент зафіксовано в серії Кам'янка з Нижньої Наддніпрянщини. Таким чином, вдалося отримати нові дані про певний вплив збірної середньовічної серії з Барабинського лісостепу (яка, на відміну від сучасних барабинських татар, не має уральської тенденції) на етнічний склад ґрунтового могильника Кам'янка.

Проведений аналіз дає змогу зробити такі висновки.

1. За другою ГК визначено наявність у групах Переяслав-Хмельницький-І, Любеч, Шестовиця, Кам'яне, Снов та Іпуть, Монастирок північноєвропеоїдного расового компонента. У вибірках Медвеже, Липове, Автуничі, хутір Половецький, Київ-І та, меншою мірою, Ліскове – південного расового компонента.

2. Зафіксовано певну подібність збірної середньовічної серії з Барабинського лісостепу за етнічним складом до ґрунтового могильника Кам'янка з Нижньої Наддніпрянщини. Ця обставина пояснює високу частоту другого типу підорбітного візерунку (ПОВ-ІІ), характерної ознаки ураломовних популяцій, зафіксовану в Кам'янці. Підвищення частоти КВІІ у групі вказує на її змішаний склад.

3. За даними етнічної краніоскопії виявлено слабку подібність між двома серіями Лівобережжя Дніпра – Кам'яне і Шестовиця, а також певну схожість збірної серії Снов та Іпуть, яка походить із літописних земель радимичів, на могильник Кам'яне. Проте у зв'язку з малою кількістю ознак у названих серіях слід вважати ці дані попередніми.

4. В межах одного міста найбільші відмінності – між похованими у двох могильниках з Переяслава, та двох – з Києва. Найменша різниця між людьми, похованими в Чернігові.

5. Загалом підтверджуються висновки про різnorідний склад населення Південної Русі та про дуже малу степову домішку в її складі, зроблені на базі археологічних досліджень.

6. За даними етнічної краніоскопії у результаті застосування канонічного й кластерного аналізів встановлено певну генетичну спорідненість таких територіально віддалених груп, як Козаровичі (поховання виявлено в Київській землі) й Василів (у Галицькому князівстві); Яблунівка з Поросся та Новгород (новгородські словени); Зелений Гай (територія сіверян) і Княжа Гора й Сагунівка (територія полян).

7. Залучення до збірної краніологічної групи під назвою «поляни переяславські» різних за етнічним складом серій, як-от Липове і Медвеже, не є доцільним. Крім цього, стає помітною дистанція між групами другої збірної серії – київських полян, створеної 1973 р., куди разом із вибіркою Миколаївка (не розглядалась у даній роботі), ввійшли Княжа Гора й Сагунівка та хутір Половецький. Отже, назви «поляни переяславські» та «поляни київські», котрі запропонувала Т. І. Алексєєва, не об'єднують однорідні за антропологічним

Долженко Юрий Антропологичний склад населення Південноруської землі ...

складом групи населення, тобто не мають об'єктивного підґрунтя для їх використання.

Р. С. В даній роботі залучено не всі давньоруські групи Південної Русі. Вже ведуться дослідження вибірок з таких давньоруських міст, як Рівне, Возв'язь. Триває дослідження Переяслава [33; 38, с. 23–36], а також формуються збірні серії дреговичів і радимичів. У зв'язку зі сказаним, наведені висновки про подібність за краніоскопією не є остаточними.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Алексеев В. П. Краниометрия. Методика антропологических исследований / В. П. Алексеев, Г. Ф. Дебец. – М. : Наука, 1964. – 127 с.
2. Алексеев В. П. Происхождение народов Восточной Европы: (Краниологическое исследование) / Алексеев В. П. – М. : Наука, 1969. – 324 с.
3. Алексеева Т. И. Восточные славяне: антропология и этническая история / Алексеева Т. И., Балановская Е. В., Балуева Т. С., Бужилова А. П., Веселовская Е. В. и другие. – М. : Научный мир, 2002. – 340 с.
4. Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян по данным антропологии / Алексеева Т. И. – М. : Издательство МГУ, 1973. – 330 с.
5. Алексеева Т. І. Антропологичний склад населення давньоруських міст / Т. І. Алексеева // Матеріали з антропології України. – Вип. 4. – 1969. – С. 73–86.
6. Балабанова М. А. Краниоскопическая характеристика сарматов / М. А. Балабанова // Вестник Антропологии. – М. : Изд-во ИА РАН. – Вып. 7. – 2001. – С. 87–95.
7. Беляшевский Н. Поля погребальных урн / Н. Беляшевский // Археологическая летопись Южной России. – К. – 1904. – № 3. – С. 116–120
8. Березанська С. С. Бронзовий вік. Етнічний склад населення / С. С. Березанська, В. В. Отрошенко // Давня історія України. – Т.1. – К. : Наукова думка, 1970. – С. 393–395.
9. Блитель Д. И. Отчет о раскопках в Чернигове могильника в Березках в 1952 г. / Блитель Д. И. // НА ИА НАН Украины. – 1952/11. – 69 с.
10. Блитель Д. І. Давньоруський могильник в Чернігові / Д. І. Блитель // Археологія. – 1965. – Т.18. – С. 105–138.
11. Братченко С. Н. Кочевники развитого средневековья на Северском Донце / С. Н. Братченко, М. В. Квитницкий, М. Л. Швецов // Волинські старожитності. – К., 2012. – 149 с.
12. Бубенок О. Б. Аланы-асы в Золотой Орде (XIII–XV вв.) / Бубенок О. Б. – К. : Истина, 2004. – 324 с.
13. Бубенок О. Б. Отношения происхождения могильника XIII в. у с. Каиры Херсонской области / О. Б. Бубенок // МАИЭТ. – Вып. VI. – Симферополь, 1997. – С. 651–662.
14. Бунак В. В. Антропология Западной Европы в современной зарубежной литературе / В. В. Бунак // Расы и народы: Современные этнические и расовые проблемы : Ежегодник. – М. : 1971. – Вып. 1. – С. 77–103.

Долженко Юрий Антропологічний склад населення Південноруської землі ...

15. Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья / Великанова М. С. – М. : Наука, 1975. – 284 с.

16. Веремейчик Е. М. Могильник XII–XIII вв. на Замковой горе в Любече (по материалам раскопок 2010–2012 гг.) / Е. М. Веремейчик, Ю. В. Долженко // Человек в окружающей среде: этапы взаимодействия. 5-я международная конференция «Алексеевские чтения» памяти академиков Т. И. Алексеевой и В. П. Алексеева (6–8 ноября 2013 г.). Тезисы. – М. : ИТЕП, 2013. – С. 18.

17. Веремейчик Е. М. Отчет об охранных археологических раскопках 1990 г. на Черниговском посаде по улице Коцюбинского, 52 Веремейчик Е. М. – НА ИА НАН Украины. – № 1990/150.

18. Веремейчик Е. М. Работа Чернигово-Северской экспедиции // Е. М. Веремейчик, А. Л. Казаков, В. П. Коваленко и др. // Археологические открытия 1986 года. – М., 1988. – С. 261–262.

19. Воеводський М. В. Городища Десни (дослідження Деснянської експедиції 1945–1946 рр.) / М. В. Воеводський // Археологічні пам'ятки УРСР. – Т. I. – К., 1949. – С. 105–111.

20. Гончаров В. К. Отчет о раскопках 1954 г. на Переяслав-Хмельницком могильнике / В. К. Гончаров, Е. В. Махно // НА ИА НАНУ. – Ф. е. – 1954/7.

21. Гравере Р. У. Одонтологический аспект этногенеза и этнической истории восточнославянских народов / Р. У. Гравере // Восточные славяне. Антропология и этническая история. – М. : Наука, 2002. – С. 205–218.

22. Граков Б. Н. Каменское Городище на Днепре / Граков Б. Н. // Материалы и исследования по археологии СССР (МИА). – М., 1954 – № 36.

23. Громов А. В. Краниоскопия населения Западной и Южной Сибири: География и Хронология / А. В. Громов, В. Г. Моисеев // Расы и народы. – Т. 30. – М., 2004. – С. 216–249.

24. Громов А. В. Средневековое население Солхата-Крыма по данным краниоскопии (предварительные результаты) / А. В. Громов // Отчетная археологическая сессия за 1996 год : Тез. док. – СПб. 1997.

25. Дебец Г. Ф. Палеоантропология СССР / Дебец Г. Ф. – М. – Л. : Издательство АН СССР. – Т. IV. – 1948. – 391 с.

26. Дерябин В. Е. Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов / Дерябин В. Е. – М. : МГУ, биологический факультет, 2008. – 332 с.

27. Довженок В. Й. Древньоруське місто Воїнь / Довженок В. Й., Гончаров В. К., Юра Р. О. – К. : Наукова думка, 1966. – 148 с.

28. Долженко Ю. В. Антропологічний склад давньоруського Чернігова / Ю. В. Долженко // Наукова збірка : Історична антропологія та біоархеологія України. – Вип. 1. – 2014. – С. 49–84.

29. Долженко Ю. В. Антропологічні матеріали з давньоруського курганного комплексу у хутора Зелений Гай / Ю. В. Долженко // Археологія. – № 2. – К., 2013. – С. 43–55.

30. Долженко Ю. В. Давньоруський комплекс Автуничі: за даними краніології / у друці.

Долженко Юрий Антропологичний склад населення Південноруської землі ...

31. Долженко Ю. В. До краніології давньоруського населення Любеча / Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія. – Вип. 1. – Ч. 1. – Тернопіль, 2015. – С. 3–39.

32. Долженко Ю. В. До питання про дискретні ознаки на людських черепах із Чернігова Х–ХІІІ ст. / Ю. В. Долженко // Сіверянський літопис. – № 4 (100). – 2011. – С. 3–17.

33. Долженко Ю. В. Краніологія черепів ХІІ–ХІІІ ст. із Переяславського могильника Гора. По результатам IV международной научно-практической конференции «Наука в Современном мире». Мультидисциплинарний научный журнал «Архивариус» – К. : 2015. – С. 23–36.

34. Долженко Ю. В. Курганний могильник Липове ХІ–ХІІ ст. за даними краніології // Історична Пам'ять. – Випуск 36. – Полтава, 2017. – С. 122–143.

35. Долженко Ю. В. Краніоскопічна характеристика кочовиків-половців ХІ–ХІІІ ст. / Ю. В. Долженко // Братченко С. Н. Кочевники развитого средневековья на Северском Донце / Братченко С. Н., Квитницкий М. В., Шведов М. Л. – К., 2012. – С. 137–140.

36. Долженко Ю. В. Краніологічні матеріали з давньоруського міста Дорогобужа / Ю. В. Долженко, Б. А. Прищепа // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : історія. – Вип. 2. – Ч. 1. – 2015. – С. 12–29.

37. Долженко Ю. В. Краніологія населення давньоруського міста Желні / Ю. В. Долженко, О. О. Прядко // Наукові записки з Української історії : збірник наукових статей. – Вип. 38. – 2016. – С. 3–22.

38. Долженко Ю. В. Краніологія черепів ХІІ–ХІІІ ст. із Переяславського могильника Гора / Ю. В. Долженко // По результатам IV международной научно-практической конференции «Наука в Современном мире». Мультидисциплинарний научный журнал «Архивариус». – К., 2015. – С. 23–36.

39. Долженко Ю. В. Мешканці Чернігівського Дитинця: антропологічне дослідження / Ю. В. Долженко, І. Д. Потехіна // Моця О. Давньоруський Чернігів / О. Моця, А. Казаков. – К. : Стародавній Світ, 2011. – С. 279–296.

40. Долженко Ю. В. Населення чернігівського літописного Передгороддя ХІ–ХІІІ ст. за краніологічними даними / Ю. В. Долженко // Археологія. – № 2. – К., 2011. – С. 53–72.

41. Дяденко В. Д. Жовнинський могильник ХІ–ХІІІ ст. / В. Д. Дяденко, О. П. Моця. – К., Археологія, 1986. – С. 82–90.

42. Дяченко В. Д. Древнерусское население Левобережной Украины (по материалам могильника у с. Каменное) / В. Д. Дяченко, П. М. Покас, О. В. Сухобоков // Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины. – К., 1984. – С. 4–26.

43. Дяченко В. Д. Планова тема. Антропологическая типология древнерусской народности. НА ІА НАН України. 1980/110.

Долженко Юрий Антропологичний склад населення Південноруської землі ...

44. Ельников М. В. Отчет о полевых исследованиях грунтового могильника Мамай-Сурка в 1999 г. / Ельников М. В. – НА ІА НАНУ. – Инв. № 1999/39. – Запорожье, 2000. – 27 с.

45. Ельников М. В. Отчет об исследованиях могильника Мамай-Сурка в 2002 г. / Ельников М. В. – НА ІА НАНУ. – Инв. № 2002/71. – Запорожье, 2002. – 22 с.

46. Єльніков М. В. До питання про міграції за часів Золотої Орди на Нижньому Дніпрі / М. В. Єльніков // Сучасні проблеми археології. – К., 2002. – С. 72–73.

47. Звіздецький Б. А. Городища 9–13 ст. на території літописних древлян / Звіздецький Б. А. – К., 2008. – 176 с.

48. Зиневич Г. П. Антропологические особенности древнего населения Украины : автореф. дисс. канд. биол. наук / Зиневич Г. П. – К., 1967. – 15 с.

49. Зиневич Г. П. Очерки палеоантропологии Украины / Зиневич Г. П. – К. : Наукова думка, 1967. – 223 с.

50. Зіневич Г. П. До антропології Шестовицького могильника / Г. П. Зіневич // Матеріали з антропології України. – К., 1962. – Вип. 2. – С. 37–47.

51. Івакін В. Г. До питання про топографію християнських поховальних пам'яток давньоруського Києва – У друзі.

52. Івакін В. Г. Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва / Івакін В. Г. – К. : КИТ, 2008. – 265 с.

53. Івакін Г. Ю. Дослідження Десятинної церкви в Києві 2005 р. / Г. Ю. Івакін, В. К. Козюба, Д. Д. Єлшин, Ю. В. Лукомський, О. В. Манігда, А. А. Чекановський // Археологічні дослідження в Україні 2004–2005 рр. – К. – Запоріжжя, 2006. – С. 171–175.

54. Казаков А. Л. Звіт про охоронні археологічні дослідження на території чернігівського передгороддя у 1998 р. / А. Л. Казаков, Г. В. Жаров. – НА ІА НАН України, № 1998/17.

55. Казаков А. Г. Літописна «Сівера» і літописні міста Чернігово-Сіверщини / А. Г. Казаков // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – К. : 2010. – Вип. 1. – С. 109–115.

56. Каталог краниологических и остеологических коллекций института и музея антропологии МГУ (1865–1977) / [сост. Алексеева Т. И., Эренбург Р. Б.]. – М. : Издательство Московского университета, 1979. – С. 198.

57. Каталог палеоантропологических коллекций ИА АН УССР / Круз С. И., Шепель Е. А., Сегеда С. П., Потехина И. Д., Покас П. М., Назарова Т. А., Литвинова Л. В., Рудич Т. А. : В 2 т. – К., 1986. – Т. 1. – 300 с.

58. Кибальчич Т. В. Сообщение о древних черепах из г. Чернигова / Т. В. Кибальчич // Известия общества любителей естествознания, антропологии и этнографии. – Т. XXXI. – М., 1878–1879а.

59. Коваленко В. П. До питання про етнічний склад міського населення Чернігово-Сіверської землі / В. П. Коваленко // Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства. – Чернігів, 1985. – С. 94–95.

60. Коваленко В. П. Дослідження поселення та могильника Х–ХІІІ ст. біля с. Автуничі на Чернігівщині / В. П. Коваленко, О. П. Моця // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. – Ч. : Сіверянська думка, 1992. – С. 5–10.

61. Коваленко В. П. Исследования могильника на детинце древнего Чернигова в 1985–1986 гг. / В. П. Коваленко, А. Л. Казаков, А. А. Мултанен, В. В. Простантинова. – НА ІА НАН України № 1987/128. – С. 1–37.

62. Коваленко В. П. Основные этапы развития древнего Чернигова / В. П. Коваленко // Чернигов и его округа в IX–XIII вв. – К., 1988. – С. 22–33.

63. Коваленко В. П. Раскопки на Черниговском детинце / В. П. Коваленко // Археологические открытия 1985 года. – М., 1987. – С. 340–341.

64. Коваленко В. П. Тілопокладення Шестовицького некрополя / В. П. Коваленко // Некрополі Чернігівщини: Тези доповідей міжнародної наукової конференції. – Чернігів, 2000. – С. 42–45.

65. Козак А. Д. Древнерусское население Григоровки по материалам могильника / А. Д. Козак // Древнерусское село по материалам поселений у с. Григоровка. – К. 2005. – С. 226–241.

66. Козак А. Д. Исследование следов воспалительных заболеваний среднего уха и околоносовых пазух у представителей древнерусского населения Киева / А. Д. Козак, М. Шульц // Вестник антропологии. – 2003. – Вып. 10. – С. 104–114.

67. Козак А. Д. Новые материалы из средневековых славянских могильников Поднепровья (Григоровка, Бучаки) / А. Д. Козак // Народы России: от прошлого к настоящему. Антропология. – М., 2000. – Ч. II. – С. 243–259.

68. Козак А. Д. Население древнего Киева по данным остеологического исследования кладбища XI–XIII вв. на ул. Паторжинского, 14 / А. Д. Козак, Т. А. Рудич // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. Материалы II Судакской международной научной конференции (12–16 сентября 2004 г.). – К. – Судак : Академперіодика, 2004. – Ч. 3. – С. 84–86.

69. Козак О. Д. Антропологічний склад та морфофізіологічні риси давньоруського населення Середнього Подніпров'я (за матеріалами могильника Григорівка) // Археологія. – К., 2000. – № 1. – С. 67–80.

70. Козак О. Д. Кияни княжої доби. Біоархеологічні студії / Козак О. Д. – К. : Академперіодика, 2010. – 350 с.

71. Козак О. Д. Мешканці «Града Володимира» за даними антропології / О. Д. Козак, І. Д. Потехіна // Археологія. – К., 2003. – № 1. – С. 113–129.

72. Козинцев А. Г. Варианты соединения костей у нижней глазничной щели черепа человека и их частоты в разных группах / Проблемы антропологии древнего и современного населения севера Евразии – Л., 1984. – С. 133–148.

73. Козинцев А. Г. Дискретные признаки на черепках эпохи бронзы из Южной Сибири / К проблемам методики изучения краниологического полиморфизма // Исследования по палеоантропологии и краниологии СССР. – М., 1980. – С. 75–99.

74. Козинцев А. Г. Заднескуловая щель как расоразграничительный признак // Вопросы антропологии. – Вып. 74. – М., 1984. – С. 55–61.

Долженко Юрий Антропологічний склад населення Південноруської землі ...

75. Козинцев А. Г. Использование дискретно-варьирующих краниологических признаков при индивидуальной диагностике // Вопросы антропологии. – Вып. 44. – М., 1973. – С. 136–141.

76. Козинцев А. Г. Краниоскопические особенности населения Финляндии. // Происхождение Саамов (по данным антропологии и археологии). – М., 1991. – С. 34–53.

77. Козинцев А. Г. Этническая краниоскопия и расовая изменчивость швов черепа современного человека / Козинцев А. Г. – Л. : Наука, 1988. – 165 с. – (Ленинградское отделение).

78. Козловський А. О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в ХІХ–ХІV ст. / Козловський А. О. – К. : Наукова думка, 1992. – 181 с.

79. Колибенко О. В. Про походження Переяславля Руського / О. В. Колибенко // Археологія. – 1999. – № 1. – С. 47–59.

80. Кондукторова Т. С. Краниологическая и одонтологическая характеристика людей салтово-маяцкой культуры из села Дмитровское / Т. С. Кондукторова, С. П. Сегеда // Вопросы антропологии. – М. : Издательство Московского Университета, 1990. – Вып. 84. – С. 94–105.

81. Кондукторова Т. С. Палеоантропологические материалы из средневекового Каменского могильника / Т. С. Кондукторова // Советская археология. – 1957. – № 1. – С. 55–57.

82. Круц С. І. Антропологічна характеристика населення Нижнього Подніпров'я доби середньовіччя (за матеріалами могильника Благовіщенка) / С. І. Круц, Л. В. Литвинова // Сучасні проблеми археології. – К.: 2002. – С. 115–117.

83. Круц С. І. Антропологічний склад населення Південного Подніпров'я за матеріалами могильника Благовіщенка / С. І. Круц, Л. В. Литвинова // Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр. – Вип. 5. – К., 2003. – С. 143–149.

84. Кучера М. П. Змеевые валы Среднего Поднепровья / Кучера М. П. – К., 1987. – С. 103–106, 123.

85. Литвинова Л. В. Антропологічна характеристика населення Нижнього Подніпров'я доби середньовіччя (за матеріалами могильника Мамай Сурка) / Л. В. Литвинова // Археологія. – 2004. – № 2. – С. 68–78.

86. Литвинова Л. В. Населення Нижнього Подніпров'я 12 – початку 15 ст. за антропологічними даними : автореферат дис. ... канд. іст. наук / Литвинова Л. В. – К., 2007. – 19 с.

87. Литвинова Л. В. Населення Нижнього Подніпров'я 12 – початку 15 ст. за антропологічними даними : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. 07.00.09. Антропология / Литвинова Людмила Володимирівна. – К., 2008. – 348 с.

88. Лукомський Ю. В. Архітектурна спадщина Давнього Галича / Лукомський Ю. В. – Галич, 1991. – С. 28–30.

89. Макаров Н. А. Население Восточного Прионежья в X–XIII вв. : дисс. ... канд. ист. наук / Макаров Н. А. – М., 1984.

90. Максимов Е. В. Славянский памятник у с. Монастырек на Среднем Днепре / Е. В. Максимов, В. А. Петрашенко. – К. : Наукова думка, 1988. – 146 с.

91. Махно Е. В. Могильник черняховской культуры у с. Соснова на левобережье Днепра / Е. В. Махно, М. И. Сикорский // *Kultura wielbarska*. – Lublin, 1989. – Т. 2. – S. 249–262.

92. Мезенцева Г. Г. Древньоруське місто Родень (Княжа Гора) / Мезенцева Г. Г. – К., 1968. – 183 с.

93. Мовсесян А. А. Фенетический анализ в палеоантропологии / Мовсесян А. А. – М. : Университетская книга, 2005. – 272 с.

94. Мовчан І. І. Археологічні дослідження у Києві по вул. Десятинній, 1/3 / І. І. Мовчан, Я. Є. Боровський, В. М. Гончар, О. К. Сиромятников // Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 рр. – К., 2002. – С. 189–191.

95. Мовчан І. І. Дослідження в «городі» Володимира стародавнього Києва / І. І. Мовчан, Я. Є. Боровський, В. М. Гончар, М. М. Івлєв // Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр. – К., 2003. – С. 187–191.

96. Мовчан І. І. Дослідження дитинця стародавнього Києва / І. І. Мовчан, Я. Є. Боровський, В. М. Гончар, М. М. Івлєв // Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 рр. – К., 2002. – С. 191–192.

97. Моисеев В. Г. Краниоскопическая характеристика населения Западной и Южной Сибири Скифского времени / В. Г. Моисеев // Археология, этнография и антропология Евразии. – № 1 (25). – М., 2006. – С. 145–152.

98. Моисеев В. Г. Опыт интеграции данных четырех систем антропологических признаков (краниометрии, краниоскопии, одонтологии и дерматоглифики) / В. Г. Моисеев // Палеоантропология, этническая антропология, этногенез: К 75-летию Ильи Иосифовича Гохмана. – СПб. : РАН, 2004. – С. 187–200.

99. Моисеев В. Г. Происхождение уралоязычных народов по данным краниологии / Моисеев В. Г. – СПб. : Наука, 1999. – С. 131.

100. Моця А. П. Булгар-Киев, пути – связи – судьбы / А. П. Моця, А. Х. Халихов. – К., 1997. – 192 с.

101. Моця А. П. Население среднего Поднепровья IX–XIII вв. (по данным погребальных памятников). – К. : Наукова думка, 1987. – 172 с.

102. Моця А. П. Коваленко В. П., Покас П. М., Готун И. А., Томашевський А. П. Отчет об исследованиях Автуничского поселения в 1990 г. // Науковий архів ІА НАНУ, 1990/28а. – 77 с.

103. Моця А. П. Погребальные памятники Южнорусских земель IX–XIII вв. – К. : Наукова думка, 1990. – 156 с.

104. Моця О. П. Археологічні дослідження на території Чернігова у 2006 р. / О. П. Моця, О. Є. Черненко, А. Л. Казаков, С. О. Сорокін // Археологічні дослідження в Україні 2005–2007 рр. – К. – Запоріжжя, 2007. – С. 300.

Долженко Юрий Антропологичний склад населення Південноруської землі ...

105. Моця О. П. Господарство давньоруського Автуничського поселення на Поліссі. Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. РАС. – К. – Львів, 1997. – С. 209–215.
106. Моця О. Давньоруський Чернігів / О. Моця, А. Казаков. – К. : Стародавній Світ, 2011. – 316 с.
107. Моця О. П. Дослідження в Шестовиці в 2003–2004 рр. / О. П. Моця, В. П. Коваленко, Ю. М. Ситий // Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр. : Зб. наук. праць. – Вип. 7. – Запоріжжя, 2005. – С. 233, 234.
108. Моця О. П. Населення Південно-Руських земель IX–XIII ст. (За матеріалами некрополів). – К. : 1993. – 160 с.
109. Моця О. П. Населення Поросся давньоруського часу за даними некрополів // Археологія. – 1979. – Вип. 30. – С. 29–30.
110. Моця О. П. Охоронні археологічні дослідження в м. Чернігові у 2005 р. / О. П. Моця, О. Є. Черненко, А. Л. Казаков, С. О. Сорокін // Археологічні дослідження в Україні 2004–2005 рр. – К. : 2006. – С. 294.
111. Моця О. П. Яблуновські кургани: хронологія та етнічна приналежність населення / О. П. Моця, П. М. Покас // Археологія. – К. : 1998. – № 2. – С. 62–72.
112. Орлов Р. С. Исследования летописного Юрьева на Руси и его окрестностей. Земли Южной Руси в IX–XIV вв. / Р. С. Орлов, А. П. Моця, П. М. Покас. – К. : 1985. – С. 49–60.
113. Орлов Р. С. Разведка в Поросье. Археологические открытия 1986 г. – 1988. – К. : – С. 321, 322.
114. Орлов Р. С. Художественный металл Чернигова (Семантика оковки из Черной Могилы). Чернигов и его округа в IX–XIII вв., Отв. редактор П. П. Толочко. – К., 1988.
115. Палеоантропологические коллекции института Археологии АН УССР : каталог в II т. / [сост. С. И. Круц, Е. А. Шепель, С. П. Сегеда, И. Д. Потехина, П. М. Покас, Т. А. Назарова, Л. В. Литвинова, Т. А. Рудич]. – К. : На правах рукописи, 1986. – Т. II. – 558 с.
116. Петраускас А. В. Ремісничє виробництво давньоруського поселення Автуничі. Археологія. – № 2. – 1998. – С. 104–110.
117. Петрашенко В. А. изучению земледелия Древней Руси по материалам поселения у с. Григоровка на среднем Днепре. Российская археология / В. А. Петрашенко, Г. А. Пашкевич. – 1992. – № 1. – С. 198–209.
118. Плетнева С. А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях / С. А. Плетнева // Труды Волго-Донской археологической экспедиции. Том I. / МИА № 62. М. –Л. : 1958. – С. 151–226.
119. Покас П. М. Антропологическая характеристика погребений / П. М. Покас // Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. – К. : Наукова думка, 1988. – С. 136–138.
120. Покас П. М. Антропологическая характеристика серии черепов из раскопок в Путивле в 1979–1981 гг. Приложение 1 к плановой теме 81, 1984/81 / О. В. Сухобоков. Историко-культурное развитие южно-русских земель в IX–XIV вв. / П. М. Покас. – К. : НА ІА НАНУ, 1984. – С. 181–212.

Долженко Юрий Антропологичний склад населення Південноруської землі ...

121. Покас П. М. Антропологічна характеристика середньовічного і сучасного населення Чернігівщини / П. М. Покас // Перша Чернігівська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Чернігів : Б/в, 1985. – С. 99–100.

122. Покас П. М. До антропології середньовічного населення басейну р. Псел / П. М. Покас // Археологія. – Вип. 58. – К., 1987. – С. 94–98.

123. Покас П. М. Средневековое население Среднего Подесенья по данным антропологи / П. М. Покас // Чернигов и его округа в IX—XIII вв. – К. : Наукова думка, 1988а. Институт Археологии. (Сборник научных трудов). – С. 118–127.

124. Покас П. М. Звіт про археологічні дослідження комплексу пам'яток біля с. Зелений Гай Сумського району, Сумської області в 1992 р. / П. М. Покас, В. В. Приймак. – Сумська область, 1992/58.

125. Покас П. М. Ін-т археології НАНУ, Ін-т культури. Заповідник / П. М. Покас, Є. М. Осадчий, В. В. Приймак. – Полтава : Техсервіс, 2007. – 88 с.

126. Покас П. М. Средневековое население Новгорода-Северского по данным палеоантропологии / П. М. Покас // Новгороду-Северскому – 1000 лет. Тезисы докладов областной научно-практической конференции. – Чернигов – Новгород-Северский, 1989. – С. 50–51.

127. Рудич Т. А. Население Левобережной Украины в древнерусское время (по материалам могильника Переяслав-Хмельницкий) / Т. А. Рудич // Вестник антропологии. – № 15. – Ч. 2. – 2007а. – С. 400–406.

128. Рудич Т. О. Антропологічний матеріал із розкопок могильника давньоруської доби Лука (Кучари) / Т. О. Рудич // Археологія. – 2016. – № 1. – С. 42–52.

129. Рудич Т. О. Антропологічний склад населення давнього Галича / Т. О. Рудич // Галич та Галицька земля. – К. – Галич : Національний заповідник «Давній Галич», 1998. – С. 119–124.

130. Рудич Т. О. Антропологічний склад населення давньоруського міста Возвягель. Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України / Т. О. Рудич // Збірка наукових праць. – К., 2003. – С. 135–142.

131. Рудич Т. О. Антропологічний склад населення могильника давньоруської доби на вул. Патержинського, 14 у м. Києві / Т. О. Рудич // Археологічні дослідження в Україні 2003–2004. – Запоріжжя, 2005. – С. 420–424.

132. Рудич Т. О. Антропологічний склад населення північних районів України X–XIII ст. (правий берег Дніпра) / Т. О. Рудич // Vita antiqua. – 2003. – № 5/6. – С. 202–214.

133. Рудич Т. О. До питання про антропологічний склад населення України X–XIII ст. (за матеріалами розкопок міста Возвягель) / Т. О. Рудич // Народознавчі зошити. – № 6. – 1999. – С. 794–803.

134. Рудич Т. О. Населення Лівобережної України давньоруської доби за матеріалами антропології / Т. О. Рудич // Археологія. – № 4. – К., 2009. – С. 16–25.

135. Рудич Т. О. Антропологічний матеріал із розкопок могильника давньоруської доби Лука (Кучари) / Т. О. Рудич // Археологія. – № 1. – 2016. – С. 42–52.

Долженко Юрий Антропологічний склад населення Південноруської землі ...

136. Рудич Т. О. Населення Середнього Подніпров'я I–II тисячоліття за матеріалами антропології / Т. О. Рудич. – К. : Майдан, 2014. – 295 с.

137. Рутківська Л. М. Пам'ятки кочових племен Степового Подніпров'я IX–XIII ст. / Л. М. Рутківська // Археологія Української РСР. – Т. 3. – К. : Наукова думка, 1975. – С. 435–443.

138. Рутковская Л. М. Отчет о раскопках могильника в урочище Пристань с. Жовнино в 1972–73 гг. / нач. I тыс. до н.э. и Биленковы Бурты – Киевская Русь / стор. – 1+21 табл., Щоденник Рутковської Л. М., 12 арк., Інвентарна книга, 4 стор. Черкаська обл., 1972–73/113. – Архів ІА НАНУ.

139. Рыбаков Б. А. Древности Чернигова / Б. А. Рыбаков // МИА. – 1949. – № 11. – М. – Л. : – С. 14–53.

140. Рыбаков Б. А. Отчет Черниговской экспедиции ИА АН СССР за 1960 г. Раскопки в г. Любече. 1960/37. Польова документація, 94 арк.

141. Рыбаков Б. А. Отчет о работе «Южно-Русской» экспедиции за 1958 г. в г. Любече. – Науковий архів Інституту археології НАН України. – № 1958/25.

142. Рыбаков Б. А. Первые века русской истории / Б. А. Рыбаков. М. : Наука, 1964. – 41 с.

143. Рыбаков Б. А. Ранняя культура восточных славян / Б. А. Рыбаков // Исторический журнал. – 1943. – № 11–12. – С. 73–80.

144. Самоквасов Д. Я. Могила русской земли / Самоквасов Д. Я. – М. : Синодальная типография, 1908. – С. 191–205.

145. Самоквасов Д. Я. Раскопки северянских курганов в Чернигове во время XIV Археологического съезда / Самоквасов Д. Я. – М., 1916. – С. 6–7.

146. Санкина С. Л. Антропологическая характеристика серии скелетов из средневековых погребений Старой Ладogi / С. Л. Санкина, А. Г. Козинцев // Антропология сегодня. – Вып. 1. – 1995. – С. 90–107.

147. Сегеда С. П. Антропологический состав средневекового городского населения Левобережного Поднепровья / С. П. Сегеда, П. М. Покас // Труды V международного конгресса археологов-славистов. – К.: Наукова думка, 1988. – Т. 2. – С. 148–155.

148. Сегеда С. П. Антропологічний склад українського народу / С. П. Сегеда // Етногенетичний аспект. – К., 2001. – 256 с.

149. Сегеда С. Антропологічні дослідження в Північно-Східній частині Житомирщини / С. Сегеда // Полісся України. Матеріали історико-етнографічного дослідження. – Вип. 2. Овручина. – 1999. – Львів, 1999. – С. 7–18.

150. Серов О. В. Отчет. Археологические исследования в Киевской области в 1984/85 гг. / Серов О. В. – НА ІА НАНУ. – 1984–1985/162.

151. Серов О. В. Отчет об охранных археологических исследованиях арх. эксп. Киевского обласного управления культуры в Киевской области в 1989 г. / Серов О. В. – НА ІА НАНУ. – 1989/207.

152. Симонович Е. А. Отчет о работе Тилигуло-Днепровского отряда в 1965 г. Ф-1. Р-1. № 3408. 42 л. № 3408а / Симонович Е. А. – Альбом иллюстраций к отчету. 33 л., 140 ил.

153. Сымонович Э. А. 2. Отчет о работах Николаевского отряда на Нижнем Днепре в 1966 г. Ф-1. Р-1. № 3398. 21 л. № 3398а / Сымонович Э. А. – Альбом иллюстраций к от- чету. 31 л., 66 ил. 3. Николаевский арх.

154. Сита Л. Ф. Ґрунтовий некрополь Чернігова (центральна група) / Л. Ф. Сита, О. В. Шекун, // Матеріальна та духовна культура Південної Русі : Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару (Чернігів – Шестовиця, 19 – 22 липня 2012 р.). – Чернігів : ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка, 2012. – С. 264–280.

155. Ситий Ю. Н. Закономірності розташування некрополя давнього Чернігова Х – середини ХІІІ ст. / Ю. Н. Ситий // Некрополі Чернігівщини : Тези доповідей міжнародної наукової конференції. – Чернігів, 2000. – С. 7–10 .

156. Славяне, Русь и позднее средневековье на территории Украины. Планова тема 25 / В. И. Довженок ; В. Д. Баран ; В. И. Бидзиля ; М. П. Кучера ; Е. В. Максимов ; С. П. Пачкова ; О. М. Приходнюк ; А. Т. Смиленко ; О. В. Сухобоков. – Архив ІА, 1980/25. – 49 с.

157. Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (ІІ–ХІІІ ст.) / Сміленко А. Т. – К. : Наукова думка, 1975. – 210 с.

158. Степаненко Л. Я. Поселення та могильник Х–ХІІІ ст. поблизу с. Козаровичі на Дніпрі / Л. Я. Степаненко, Н. В. Блажевич // Дослідження з слов'яно-руської археології. – К. : Наукова думка, 1976. – С. 151–163.

159. Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове лівобережжя у VІІІ–ХІІІ ст. / О. В. Сухобоков // За матеріалами археологічних досліджень 1968–1989 рр. – Ч., 1992. – С. 53–115.

160. Сухобоков О. В. Південно-східне порубіжжя давньоруської держави в VІІІ– ХІІІ ст. До питання про формування державної території / О. В. Сухобоков // Археологія. – Вип. 3. – 1989. – С. 50–59.

161. Тихомиров М. Н. Древнерусские города / Тихомиров М. Н. – СПб., 2008. – 349 с.

162. Толочко П. П. Древняя Русь / П. П. Толочко. – К. : Наукова думка. – 1987. – 247 с.

163. Тощев Г. Н. Исследование грунтового могильника Мамай-Сурка / Г. Н. Тощев // НА ІА НАНУ. - Инв. № 1991/152. – Запорожье, 1991. – 31 с.

164. Томашевич Т. В. Закономерности распределения частот подглазничных каналов черепа человека / Т. В. Томашевич // Вопросы археологии. – М., 1988. – Вип. 80. – С. 119–128.

165. Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов / Г. А. Федоров-Давыдов – М. : Издательство Московского университета, 1966. – 274 с.

166. Шекун А. В. Ґрунтовий некрополь ХІ–ХІІ вв. на території Передгородья в Чернигове / А. В. Шекун // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д. Я. Самоквасова : Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 150-річчю від дня народження Д. Я. Самоквасова. – Чернігів, 1993. – С. 33–35.

167. Шекун А. В. Исследования на Черниговщине / А. В. Шекун // Археологические открытия 1984. – М., 1986. – С. 327–329.

Долженко Юрий Антропологічний склад населення Південноруської землі ...

168. Шекун О. В. Давньоруське поселення Ліскове / О. В. Шекун, О. М. Веремейчик. – Чернігів, 1999. – 184 с.

169. Шепель Е. А. Антропологическая характеристика кочевников по материалам могильника у с. Пришиб / Е. А. Шепель // Степи Восточной Европы во взаимосвязи Востока и Запада в средневековье (тезисы докладов) / Международный научный семинар. – Донецк 1992. – С. 66.

170. Aleksieywa T. I. Wshodnioslowianskie szaszki z kurganow plemennych / T. I. Aleksieywa // Material, i prac. Antropol. – Wroclaw, 1966. – N. 72.

171. Dolzhenko Yu.V. Die bevölkerung der stadt Woyin XII–XIV jh. nach kraniologiedaten / Yu.V. Dolzhenko // East European Scientific Journal. Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe. – Warszawa, Polska ; czesc III. : 2015 – С. 95–102.

172. Dodo Y. Incidences of Nonmetric Cranial Variants in Several Population Samples from East Asia and North America / Y. Dodo, H. Ishida // JASN. – 1987. – Vol. 95. – N 2. – P. 161–177.

173. Kozintsev A. Homo / A. Kozintsev // Ethnic Epigenetics: A New approach. Ethnische Epigenetik. – Vol. 43/3, – Jena, New York, 1992. – P. 213–244.

174. Martin R. Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende. Zweite, vermehrte Auflage. Zweiter Band : Kraniologie, Osteologie Mit 281 Abbildungen im Text / Martin R. – Jena : Verlag von Gustaf Fischer. – Bd. II. – 1928. – 1062 S.

Впервые по дискретно-варьирующим признакам на черепе человека проведено антропологическое исследование деревенского и городского населения Северной Руси, которое в целом состоит из 38 серий X – начала XIV вв. Для работы использовано большое количество антропологического материала указанного периода из Восточной Европы и Азии. Применены разные статистические методы в многомерных анализах, а также широко используется географический метод. Установлено наличие в группах Переяслав-Хмельницкий-1, Любеч, Шестовица, Каменное, Снов и Ипать, Монастирек северно-европеоидного расового компонента. В выборках Медвежье, Липове, Автуничи, хут. Половецкий, Киев-1 и в меньшей мере Лесковое – северного расового компонента. Зафиксировано некоторое сходство по этническому составу между сборной средневековой серии из Барабинской лесостепи и грунтовым могильником Каменка в Нижнем Поднепровье. По данным этнической краниоскопии выявлено малое сходство между двумя сериями из Левобережья Днепра – Каменное и Шестовица, а также некоторое сходство сборной серии Снов и Ипать, которая происходит из летописных земель радимичей, с могильником Каменное. Однако, из-за малого количества признаков в названных сериях, необходимо считать эти данные предварительными. В рамках одного города самых большие отличия между погребенными зафиксированы в двух могильниках из Переяслава и двух – из Киева. Самая малая разница оказалась между людьми, погребенными в

Долженко Юрий Антропологічний склад населення Південноруської землі ...

Чернигове. В целом, подтверждаются выводы о разнородном составе населения Южной Руси и об очень малой степной примеси в его составе, сделанные на основании археологических исследований.

Ключевые слова: Южная Русь, антропология, краниология, краниоскопия, Киевская Русь, дискретно-варьирующие признаки, географический метод.

Southern Russ lands stretched from the mentioned in the chronicles Cherven and Peremyshl on the west to Kursk on the east. They included Galician-Volyn, Kyiv, Chernihiv-Siversk and Pereyaslav lands, inhabited in ancient times by the descendants of the annalistic Volynians, Croats, Drevlyans, Polans and Siversians. In the political and socio-economic terms, this territory was one of the most developed in the ancient Russ state. Here ancient «Russ Land» with the capital in Kyiv belonged to. In this region, according to the data of O.P. Motsya the process of the ethnical consolidation of the annalistic tribes and formation of the ancient Russ nation started relatively early.

For the first time, according to the discrete-variational features the anthropological analysis of the rural and urban population of the South Russ has been conducted with the human skull, this generally involves 38 series of the X – the beginning of the XIV centuries. A considerable amount of anthropological material of the specified period from Eastern Europe and Asia has been involved in the work. Different statistical methods have been used in multidimensional analyzes, and the geographic method is widely used too. The presence of the North-Eastern European racial component has been determined in Pereyaslav-Khmelnitsky-1, Lyubech, Shestovytsya, Kamian, Snov and Iput, Monastico groups. In the samples of Medvezhe, Lypove, Avtunychi, the hamlet of Polovtsy, Kyiv-1 and, to a less extent, Lyskov, a southern racial component has been found. A certain similarity with the ethnic composition of the medieval team from the Barabynsky forest-steppe to the soil cemetery of Kamyanka in the lower Dnieper region has been recorded. According to ethnic craniology, a small similarity between the two series from the Left bank Dnieper - Kamyane and Shestovytsa has been denoted, and there is the similarity of the combined series of Snow and Iput with the grave Kamyanka, where the first originate from annalistic land of the Radymyches. However, due to the small number of signs in the named series, these data should be considered preliminary. Within one city, the largest differences between burial places have been recorded in two cemeteries from Pereyaslav and two from Kyiv. The smallest difference is between people buried in Chernigiv. In general, the conclusions, based on archaeological research, have been proved about the heterogeneous composition of the population of Southern Russ and rather small steppe impurity in its composition. It has been determined that involvement to the national craniological group called «Polyany of Pereyaslav» different ethnic groups of series, such as Lipova and Bear, is irrelevant. In addition, there is a noticeable distance between the groups of the second team of the series - the Polyanians of Kyiv, created in 1973, where the samples of Knyazha Hora, Sagunivka, the hamlet of Polovtsy and Mykolaivka (hasn't been analyzed in the given investigation) belong to. Consequently, the names of the «Polyanians of the Pereiaslav» and «the Polyanians of Kyiv» offered by T. I. Alekseyev do not combine

Долженко Юрий Антропологічний склад населення Південноруської землі ...

the homogeneous anthropological groups of the population, that is, they have no objective basis for their use. In general, the presented work confirms the conclusions about the heterogeneous composition of the population of Southern Rus and small steppe impurity in its composition, made on the basis of archaeological research.

Keywords: *Southern Rus, anthropology, craniology, cranioscopy, Kyiv Rus, traits of non-metric variation, geographical method*